

М. ВОЗНЯК

ТИТАН
ПРАЦІ

~~1388~~
~~1933~~

~~8014~~

~~23848~~

~~2058~~

~~8038~~

~~19125~~

~~4246~~

~~8739~~

Ф-89

М. ВОЗНЯК

ТИТАН ПРАЦІ

ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ВИДАВНИЦТВО „СІЛЬНА УКРАЇНА“
Львів, 1946 рік.

Студ. Бібліот. на ІДУ
ім. Л. Франка

③

І.

17 вересня 1939 р. Червона Армія визволила стародавнє українське місто Львів від соціального й національного гніту польських шляхтичів, поміщиків і шовіністів. А через місяць, в сонячний жовтневий день, покладено на могилу Івана Франка вінки від уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, від Спілки радянських письменників Союзу Радянських Соціалістичних Республік, від українських радянських письменників і від організацій трудящих міста Львова. На могилу Франка, в тіні дерев Личаківського кладовища, зійшлись із усіх кінців міста колони трудящих з червоними прапорами й вінками, щоб схилити голови перед пам'яттю співця, що своїми безсмертними полум'яними піснями, своїми творами кликав до боротьби за щастя і волю.

Мітинг на могилі Франка відкрив академік Олександр Корнійчук. Він нагадав слова поета: «Я син народу, що вгору йде», й сказав, що звільнений народ ніколи не забуде свого вірного сина. Йому жити у віках. До цієї могили ніколи не заросте народна тропа й світла пам'ять про Франка житиме в серцях мільйонів трудящих.

Промовляли та читали свої вірші письменники: два російських, чотири українських і один польський.

Від бійців і командирів славної Червоної Армії виступив старший політичний керівник тов. Головченко. Його промову переривали вигуками: «Хай живе Червона Армія!» «Хай живе великий Сталін!»

У травні 1940 р. відвідали могилу Франка артисти Київського державного драматичного театру ім. Івана Франка. Перед тим як покласти на могилу вінок з живих квітів, художній керівник театру Гнат Юра схвилювано сказав, що все людство знає великих синів українського народу —

Тараса Шевченка та Івана Франка. Обидва вони вийшли з народу, обидва зазнали гноблень, насильств, катувань і тюрем. Обидва вони боролися за єдину мету, яку здійснила лише велика комуністична партія, її геніальні вожді Ленін і Сталін. Ні Шевченко, ні Франко не дожили до великої історичної події — возз'єднання Західної України з Радянською Україною та її приєднання до великої сім'ї дружніх народів Радянського Союзу.

Під час червневої сесії Академії наук УРСР 1940 р. у Львові академіки та наукові працівники також відвідали могилу Франка й поклали на ній вінок. У хвилюючій промові академік А. Кримський нагадав про дуже цікавий факт з життя поета. Російські учені хотіли обрати Івана Франка членом Російської академії наук. У 1906 р. помер один російський академік (здається, Майков). Тоді Шахматов, голова відділу російської мови та словесності, й академік Корш притягли Ламанського до своєї думки та внесли пропозицію обрати Франка дійсним членом Російської академії наук. Це дало б Франкові змогу цілком віддатись творчій праці. До того ж ці заходи свідчили за те, що Російська академія вміла шанувати не тільки своїх росіян-учених, але й тих людей науки, що жили в чужій Австрії. Тільки ж повстав Соболевський і заявив великому князеві Костянтинові — голові Академії наук, що не можна обирати людину, яка майже три роки перебувала в тюрмах. Франка не обрали. До сказаного академік Кримський додав:

«Минули ті важкі часи. Коли б ти, дорогий друже, — звертався промовець до Франка, — був живий, ти був би тепер у нашій Академії найпершою окрасою. Та через передчасну смерть не довелося тобі приїхати до Києва та зробитися членом своєї Української академії наук і її гордоцями. Зате тепер уся Академія наук сама прийшла до тебе й вітає тебе, як свого дійсного члена, як найкращу зірку нашого письменства, не тільки літератури, але й науки. Академія прийшла привітати тебе і як борець за визволення народу нашого».

Зрадницький напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз спинив задумане радянською владою двадцятип'ятитомне видання творів Івана Франка, з яких я свою пайку — двадцять томів — підписав до друку й вислав до Києва. Велика любов до Івана Франка з боку радянських

громадян не зменшилась і під час тяжких років Вітчизняної війни.

Зашкарубла Наддністрянщина зі своїм допотопним клерикалізмом, а за Польщі з донцовщиною, не зуміла, поза дрібними гуртками, оцінити величезного вкладу Франка в літературу, науку й культуру українського народу та всього людства. Щодо цього випередила її Наддніпрянщина, а один із доказів своєї пошани до Франка дали її представники. Іванові Франкові — титанові праці на службі трудового народу й присвячені мої слова.

**
*

Батько Івана Франка, Яків Іванович, був двічі жонатий: вперше оженився він 19 лютого 1824 р., а вдруге — на п'ятдесят четвертому році життя, з Марією Кульчицькою, дочкою Миколи й Людмили Кульчицьких із Ясениці Сільної колишнього Дрогобицького повіту Галичини, а теперішньої Дрогобицької області. Мати Марії Кульчицької - Франко, Людвика, була дочкою ходачкового шляхтича в Підбужі, Василя Гвоздецького.

Один з шкільних товаришів Франка, Іван Негребецький, написав у своїх спогадах, що «Людвіку характеризують, як дуже учинну, помічну людям, строгу на всяке зло — під її впливом виховалася мати Франка і сам Франко».

В усіх документах подається як дата народження Франка 27 серпня 1855 р. (15 серпня за старим стилем). Але шкільний товариш і друг Франка, Карло Бандрівський, твердив, що, як оповідав йому сам Франко, він прийшов на світ на два дні вчасніше, себто 25 (13) серпня, а піп записав у метриці день хрещення, хоч дитина народилась уже два дні перед тим.

Місцевості, в яких доводилося проживати Франкові в його дитячих, хлоп'ячих і юнацьких роках, як рідне село Нагуєвичі, а далі Ясениця Сільна, Губичі й Дрогобич, відбилися в описах природи його творів, написаних до 80 рр. XIX ст. «В цих творах — закріпив дрогобицький адвокат Іван Кобилецький — Франко з фотографічною докладністю описує місцевості. Той, що ці місцевості знає, завжди буде з великою цікавістю читати такі твори, як „Boa Constrictor“ і всі інші оповідання, а так само й поезії».

Гостра спостережливість Франка в дитячих, хлоп'ячих і юнацьких роках доставила йому ряд героїв для оповідань і віршів. Не зайвим, здається мені, використати згадки Франка про своїх батьків. Один із яскравих доказів великої сили дитячих вражень Франка (та наскільки сильно застрягли вони в його пам'яті), видно з нарису «У кузні. (Із моїх споминів)», написаного у Криворівні 24 липня 1902 р.

«На дні моїх споминів, — починає Франко свій нарис, — десть там у найглибшій глибині горить вогонь. Невеличке вогнище не блискучого, але міцного вогню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Це вогонь у кузні мого батька».

А кінчає Франко свій нарис так:

«На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний вогонь. У ньому пролизуються сині, червоні та золото-білі промені, жевріє, мов розтоплене вугілля, і яриться в його глибині щось іще більше проміняє, відки раз-по-разу сарахкотять гилкасті зиндри. Це вогонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі».

Та вже десть при кінці 70 р. XIX ст. Франко писав, але не скінчив оповідання «Злісний Сидір», перше з серії «З давніх споминок моєї молодості». В оповіданні син теплими словами згадував про кузню свого батька: «Мій небіжчик тато був коваль і славився на всю околицю не тільки хорошою та тривкою роботою свого ремесла, але й своєю живою, гостинною та людяною вдачею. Кузня мого тата, що стояла саме посередині нашої невеличкої Слободи на досить високім плоскім сугорбі віддалік від села, була, так сказати, місцем збору, нарад та приязної балаканини для всіх сусідів. Скоро тільки, бувало, тато увійде до кузні та, беручись до роботи, заценькає молотом по бабі (ковадлі), так зараз, гляди, починають сходитися сусіди, близькі й дальші, далі прибувають і люди з села, а то й геть із дальших сіл з роботою, — деякі приїзять з возами, і на оборі та під кузнею починається немов правдивий ярмарок. Бесіди, жарти, сміхи, а серед них не настанне ценькання батькового молотка, або грізний прискорений стукіт двох дужих молотів, усе те мішалось до купи і доносилося до хати, де я, ще тоді малий, ледве п'ятилітній хлопчина, виглядав через вікно на той клекотючий

вир робочого життя. Мене тягнуло на двір, до кузні. Мені хотілось власними очима глядіти на все, слухати всього, що там робиться та говориться. Мене манило звучне батькове ценкання і грубий, уриваний стук важких молотів, мов гавкання злющих, великих та похриплих псів. Мене манив вогнистий блиск розпеченого заліза, котре, мов живе, підмітувалось на ковадлі під частими густими ударами молотів. Мене манили ті червоні іскри та білі сорохкотячі зиндри, що порскали від розпеченого заліза на всі боки і виглядали здалека, на темнім тлі кузні, мов вогнистий дощ з чорної хмари. А вкінці манили мене ті чужі лиця, непривичні, а приятні голоси, ті грубі, а щирі та добродушні сміхи, ті веселі та сумні оповідання, котрих так багато можна було наслухатися в татовій кузні.»

Батько дуже любив сінка і навіть не думав боронити йому ходити до кузні. «Бували й сумні випадки, але такі сумні випадки, хоть їх було кілька, все таки були рідкі. А звичайно в кузні було весело й привітно, як ніде, і ще досі споминка про татову кузню будить в моїй пам'яті найприємніші й найщасливіші хвилини мого дитинства».

Яків Іванович любив, щоб у кузні було весело, гамірно. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше.

„У кузні йдуть розмови. Сусіди розповідають сільські новини: хто що чув у громадськiм уряді, що бачив на торзі в Дрогобичі, що розповідав мандрований жебручий дід. Найбільше розмови про Борислав, про ями та закови: в ту пору розпочалося видобування нафти і воску на більший розмір. В сусідніх селах почав зароджуватися тип «ріпника» — перший прояв промислово - капіталістичних порядків у тім тихім, досі патріархальнім, закутку. Парубки, не лише бідні, а й заможніші «ворохобилися на чорну сорочку й білий хліб» — так характеризувала селянська поговорка життя ріпника.

«До нашої кузні доходили лише деякі, сказати б, каламутні бульки того нового явища. Цього тижня в ямах загинуло п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задушило трьох, а цей або той упав з кибля і роздерся на городженій кишничі, що служила замість цямбрини в тих крайне примітивно будованих ямах. Це була одна постійна тема оповідань.

А друга тема: цей бориславець пішов з торбами, той розпився... І далі йшли безконечні, уривані оповідання про п'ятики ріпників, про їх добрі зарібки і марнування заробленого гроша, про вибухи кип'ячки в закопах на п'ятім, десятім, дванадцятім сажні».

Малий Франко «слухав тих оповідань, як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї». Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промыслом, дивним способом праці та дивним народом запалював фантазію Франка. Його «батько» не радо слухав тих оповідань про Борислав. Він так зжився зі старими порядками сільського життя, що в тім новім бориславськім розгардіяші чув щось нове, вороже дотеперішньому життю. Він не давав по собі пізнати того, що осуджував, і не обурювався, як дехто з завзятих прихильників старосвітщини, але коли вичерпався запас новин, радо звертав розмову на інші, переважно моральні теми. Батько, пильний і тямучий робітник, любив кпити собі з дармоїдів та фушерів, з роззяв та галапасів. На підтвердження своїх загальних уваг він любив наводити коротенькі оповідання та притчі, звичайно, на тлі ковальського ремесла».

Вперше в кузні почув малий Франко оповідання про хлопця, якого батько привів до коваля на науку й, боячись, щоб дитина не попеклась, або щоб іскра не випекла їй ока, просив коваля, умістити його сина в коші, прибитому до стіни, щоб так придивлявся до всього та учився. Сім років «учився» так хлопець, і вернувшись до батьків, зробив пшик замість лемеша.

«Раз зведена на дорогу загальних тем та оповідань розмова йшла живо. Охочих слухати було багато, та були між нашими сусідами незвичайні майстри - оповідачі. Сипались анекдоти, спомини з давніших часів про кошуцьку війну, про тісні роки, про мандрівки наших селян на Поділля в службу або на Покуття та на Буковину за кукурудзою. Особисті пригоди перепліталися з короткими та меткими характеристиками людей — подолян, гуцулів, бойків — та місцевостей: Коломиї, Городенки, Садогори, Чернівців». З жінок деколи жартували, а Яків Іванович любив оповідати притчу про дівку-куску на доказ, що «жіноча натура й невинного веде до гріха». Батько оповідав цю притчу жартом. Аскетизм, що лежить у її основі, був зовсім чу-

жий його вдачі. Навпаки, все і всюди він був чоловік товариський, і громадський. «З людьми і для людей» — це була девіза його життя».

Зокрема велике враження зробило на сина оповідання батька про того святого, що прохав бога увільнити його від людської любові. Оповідання Якова Івановича дало Іванові Яковичеві тему для його поеми «Святий Валентій», написаної в грудні 1885 року та присвяченої «пам'яті незабутнього батька Якова Франка».

«Сорок літ минуло від тої пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій Слободі останній раз лунав ковальський вербель, відіграний батьковою рукою молотом на ковадлі, — писав Франко в згаданому криворівнянському оповіданні з 1902 р. — Скільки змінилось за той час. Не лише з кузні, але майже з усього, що було тоді основою тихого, патріархального життя в нашій закутку, не лишилося майже ані сліду. З тодішньої веселої компанії, що гуторила довкола ковальського варстату, димала міхом, натягала обручі на колеса, завзято гримала молотом по розпеченім залізі та сипала веселими анекдотами при чарці горілки, нема, мабуть, нікого вже між живими. А тодішню веселість та жвавість у багатьох із них погасила доля ще далеко перед їх смертю. І певно в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня і та компанія і той її дружній, радісний настрій лишаться живими та незатертими в душі маленького, рудоволосого хлопчини, що босий, у одній сорочці сидів у куті коло вогнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор».

В недокінченій poemі «Історія товпки солі» з присвятою батькові — останній схарактеризований ось як:

От, невеличкий чоловік, русявий,
В літах вже був, хоч кремізно державсь,
Усе всміхнутий, все на жарти вдалий,
Приязний, щирий. Живс обзиравсь,
Мов маком, прудко сипав все словами,
Часом на слові ніби запинавсь.

Від своєї матері поніс у життя Іван Якович любов до пісні. Його «Пісня і праця», написана 14 липня 1883 р., пройнята непідробленою щирістю і глибоко автобіографічна:

Пісне, моя ти єдина дружино,
Серця відрадо в дні горя і сліз,

З хати вітця, як єдинеє віно,
К тобі любов у життя я поніс.
Тямлю як нині: малим ще хлопчиною
В мамині пісні заслухувавсь я,
Пісні ті стали красою єдиною
Бідного мого, тяжкого життя.
— Мамо голубко, — було налягаю, —
Ще про Ганнусю, Шумильця, Вінки.
— Ні, синку, годі, покіль я співаю,
Праця чекає моєї руки. —
Мамо голубко, зарана в могилі
Праця й недуга звалила тебе,
Пісня ж твоя в невмираючій силі
В мойому серці ясніє й живе.
Ох, і не раз то та пісня сумненька
В хвилях великих невзгодин життя
Тихий привіт мені слала, мов ненька,
Сил додала до важкого пуття.
— Синку, кріпися, — вона мні твердила, —
Аджеж не паном ти родився чей.
Праця, що в гріб мене вчасно вложила,
Та лиш тебе доведе до людей.
— Правда, матусю, спасибі за раду,
Я її правди не раз досвідив.
Праця дала до життя мні принаду,
Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив.
Праця ввела мене в тайники таємні,
Відки пісень б'є чарівна нора,
Нею дива роз'яснилися земні,
Загадка людської нужди стара.
Праця і пісня — великі дві сили —
Їм я до скону бажаю служити,
Череп розбитий — як ляжу в могилі,
Ними лиш зможу для правнуків жити.

На сьомому році життя віддав батько Івана до сільської школи в Ясениці Сільній. Правда, в Нагуевичах була школа ще від 1828 р., але вона стояла далеко в горішньому кінці села, тому батько віддав сина в сусіднє село до брата своєї жінки Павла Кульчицького, досить бідного селянина, але одного з найсимпатичніших людей. Він учив Івана Франка

читати, а хлопець ходив до школи, що стояла близько хати Кульчицького. До ясеницької школи Іван ходив два роки: тут він під проводом вуйка за десять днів навчився читати по-українському, далі по-польському та співати до служби божої. Сільська школа в Ясениці Сільній дещо різнилася від школи в Нагуєвичах, у якій не вчили ні польської, ні німецької мови, а зате вчили більше церковнослов'янської мови і церковного співу. Ту різницю запримітив Франко, коли, скінчивши другий рік ясеницької школи, походив потім іще декілька тижнів до школи в Нагуєвичах.

Згодом батько віддав сина Івана до другого класу дрогобицької нормальної школи василіян. Убраний по-селянському, боязливий, несміливий і часто немитий хлопець, будучи посміховищем у класі, перестерпівши багато від нелюдських знущань деяких учителів, на превелике диво цілого класу, одержав першу локацію. На екзамені, що був властиво тільки парадом, знаходився і батько Яків. Син не бачив його. Та, коли Івана викликали, щоб дати йому в нагороду книжку, він почув, як батько Яків голосно заплакав.

Через два місяці батько помер, покинувши напівзруйноване господарство, чимало боргів і молоду жінку з чотирма дрібними дітьми. Щоб запобігти повній руїні господарства, мати Франка мусила швидко вийти заміж. До неї пристав молодий парубок із Ясениці Сільної, Гринь Гаврилик, що заробив був трохи грошей в Бориславі при ямах. Як наскрізь практична й реальна людина, без іскри поезії, а зате сильної волі й енергії, та з значною дозою скептицизму й вільнодумства, Гаврилик спинив дальшу руїну господарства. Франко дуже високо поважав Гаврилика, «як звичайно поважаємо того чоловіка, що відзначається прикметами, яких у нас самих мало». Так скінчив він за стараннями Гаврилика нормальну школу й перейшов до гімназії.

До василіянської школи в Дрогобичі ходив Франко в 1864/5—1866/7 роках. Згадуючи в 1912 році про дрогобицьку нормальну школу, Франко признавався, що це, проминаючи деякі неприємні епізоди, були все таки радісні літа його молодості.

Початкова школа доставила Франкові тем для ряду оповідань. Чотири з них, надруковані в збірці оповідань, вида-

ній в 1885 р. під назвою «Галицькі образки», куди увійшли оповідання: «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Олівець» і „Schön-Schreiben“. Про ці твори сам Франко писав до своєї майбутньої дружини 27 жовтня 1885 р. ось що: «За вашу згадку про мої «Образки» спасибі Вам. Се причинки до моєї автобіографії». Крім названих чотирьох оповідань увійшли в збірку «Малий Мирон» в 1903 р. ще оповідання: «Отець гуморист», «Гірчичне зерно», написане 1—3 травня 1903 р., й «Борис Граб».

Про автобіографічність оповідань автор писав у передмові до збірки таке:

✓ «Оповідання, зібрані в цьому томику, в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних рисах хід виховання сільського хлопчини перед 40—30 роками, починаючи від перших проблесків власного думання, а кінчаючи найвищими ступенями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях «Отець гуморист» та «Гірчичне зерно» переходять майже зовсім у мемуари. Та хоча і в інших оповіданнях цього томика автобіографічний елемент виступає досить живо, то все таки не можна, як це чинив покійний Омелян Огоновський, приймати їх без застережень як частини моєї автобіографії, бо у всіх, крім автобіографічного елементу, маються також виразні артистичні змагання, що домагалися певного групування й освітлення автобіографічного матеріалу».

В дитинстві кликали малого Франка Мироном. Оповідання «Малий Мирон» малює його велику любов до природи. Ця любов малого хлопчини відбилась у письменника Франка залюбуванням до описів природи в його оповіданнях, повістях і віршах, а пристрасть до ловлі риби, збирання грибів тощо, яка не опускала Франка на протязі всього його життя, він також виніс з часу дитинства.

Протягом трьох років, коли Франко ходив до василіянської школи в Дрогобичі, він мешкав у Кошицької, що була якась своячка його батьків. Вона мала в Дрогобичі домок із городцем і столярську робітню. Домик Кошицької стояв на бориславському тракті в подвір'ї, відділений від вулиці трохи показнішим єврейським домом і ще однією величезною єврейською халабудою, де містився шинок. Від заходу припирав до нього невеличкий город засадже-

ний капустою, буряками й іншою невибагливою яриною. На подвір'ї перед домом стояли купи тертиць, від вулиці доходив шинковий галас, а від гарбарні поганий сопух. Усі забудовання були дерев'яні, знизу гнилі, бо місце було вогке.

«Оце було те окруження, в якому пройшли перші три роки мого міського життя» — висловився Франко в своїй, автобіографічній речі «У столярні (Із моїх споминів)», написаній у 1902 році.

Кошицьку звали так по першому чоловікові, хоч тоді вона була вже від кількох років заміжня за значно молодшим від неї Гучинським, колишнім челядником її чоловіка.

У столярні йшла звичайно розмова по - українському, хоч челядники бували українці й поляки. Життя в столярні було веселе. Для селянського сина Франка, що «привик чути вічні побоювання та бачити тривожну увагу на погоду, на хмари, на вітер, на мороз або спеку, на фази місяця, було новиною те рівне, веселе життя міського ремісника, відірване від природи й її примх, розмежоване зовсім іншими межами, поділене на зовсім інші скалі. Що там мороз чи спека, слота чи погода, сівба чи жнива, оранка чи косовиця, з їх різнорідними відмінами та пригодами, з тисячними комбінаціями, — те тут переводилося на далеко простішу поділку: щотижневий торг у понеділок та річний ярмарок на святої трійці».

З челядників Гучинського згадав Франко дрогобицького міщанина Станіслава, що любив оповідати анекдоти, жарти, вигадки, й дотепи, зокрема, увечері після роботи, коли майстер виходив до цехової господи, а майстриха поралась у кухні.

Окреме місце зайняв у споминах Франка термінатор Ясько Романський, єдиний (крім нього) малолітній у домі й через те його природний товариш. Живий, меткий, гострий на язик, а за те не дуже прудкий до роботи, цинічний і безскрупулів у багатьох справах, він був типом міського хлопця, повна протилежність до несміливого й боязкого селяха — Франка. Він увів Франка в різні деталі міської цивілізації, учив його розпізнавати час на годиннику, розрізнявати биття квадрансове від годинного, орієнтуватися в місті, знаходити потрібні крамниці, вулиці, майстерні, заклади. Під його проводом пускався Франко в неділі й свята на далекі

передмістя Дрогобича. Від нього пізнав Франко вперше ціну грошей, зокрема вартість грошей, як джерела різних приємностей. Він учив Франка промінювати гроші на цукерки, яблука, горіхи, оповідав про різні способи заробітків у місті, характеризував заробітки жебраків, водоносів, шматтярів і кістярів, перекупок, садівників і різних категорій того дрібного заробітного народу, що заселявав промислову частину Дрогобича, розкладену довкола бориславського і трускавецького тракту, Солоного Ставка й жупи. Разом з Яськом заходив Франко до тісних хат ремісників і зарібників.

Неохочий до міських забав, Франко вдячний був Яськові за те, що водив його восени щонеділі в околиці Дрогобича, на Гірку, на ріку й на поля, де збирали достиглий і першим морозом приварений терен, який потім пекли та їли в столлярні. Деколи ходили обидва в ліс за грибами й тоді вже Франко ставав учителем Яська. Пізніша осінь приносила їм обом інші розваги на подвір'ї. В городі викопували ярину, квасили капусту й огірки, на подвір'ї розкладали вогонь, варили павидла з сливок, а в сінях, в іншому казані, варили карук із волових жил і з відпадків товарячої шкури. Усього того не бачив Франко на селі й усе те, нове й цікаве для нього, вмів Ясько робити ще цікавішим своїми оповіданнями й дотепами.

У василіянській школі в Дрогобичі «було також багато євреїв - учнів, але отці держали їх в окремих лавках, — писав Франко в своїх мемуарах, про „Meine jüdischen Bekannten“ («Мої єврейські знайомі»), написаних 1906 р.—так що ми не могли безпосередньо стикатися з ними. І вони трималися з боку від нас, говорили здебільша незрозумілим для нас жаргоном і таким робом ми, хоч у тому самому класі, були майже зовсім незнайомі. І так з того часу лишилась мені в пам'яті одна напівкомічна й напівобурююча сцена, коли вчитель каліграфії, якийсь Мелько, світська людина, нікчемно побив малого єврея - учня за те, що він писав усі номери і літери від правої до лівої руки. Я змалював цю сцену в моєму нарисі „Schön-Schreiben“ («Лекція каліграфії»)). Наймення вчителя каліграфії в оповіданні Франко змінив на «Валько».

Під враженням ударів тростини Мелька - Валька по плечах і по руках бідних хлопців Мирон - Франко «раз-у-

раз дрижав, мов у лихоманці. Йому шуміло в ухах, крутилося в очах мов серед бурі. Йому так і мерещилося, що й його не мине ота буря, що кожний удар страшного учителя впаде на нього. Написані слова й рядки скакали перед його очима, надувалися й переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були насправду. Він і сам не знав, коли перестав писати,—сіра паволока стояла перед його очима».

Дісталось і Миронові:

«Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу, кров обілляла його лице».

Вчитель послав по воду і почав трохи побоюватися свого вчинку. Та коли довідався від «цензора» класу, що «Мирон одного хлопа син з Нагуєвич», у нього відлягло від серця, бо, якщо селянський син, «можна його бити і зобижати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеться».

І справді: «Нелюдський поступок вчителя - економа уйшов йому гладко так, як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди й вічної ворожнечі проти усякого поневолення та тиранства».

У третій клас василіянської школи переносить читача оповідання Франка «Отець гуморист». Герой оповідання «педагог» отець Телесницький, господар класу та вчитель української, польської і німецької мови, рахунків і співу. По тижневі — двох появилася у його руках тростинка, «тонкий, може на півметра довгий шматок звичайної іспанської тростинки». Хоч такий педагогічний засіб не був новинкою для школярів, але в самій поставі, в голосі, в настрою й успосібленні отця Телесницького зауважили вони відразу зміну. «Він був оживлений, бадьорий, його очі відзискали блиск, його рухи живість, еластичність та свободу. Від часу до часу він усміхався солодко, очевидно любувався якоюсь думкою, може якимись споминами, що будилися в його душі при свисті тростинки».

Скінчивши диктувати, він підійшов до одного учня в одній з задніх лавок, глянув на його розкритий зошит і, побачивши помилку, хльоснув його з усієї сили по зігнутих до писання плечах. Почувши свист тростинки і ляск ударів, діти помертвіли. Думали, що биття озвірить, розсердить і розлютить учителя.

«Але де там! Доконавши цього огидного знущання над хлопчиком, наш учитель був веселий, усміхався, жартував, мало не підскакував, ходячи по класі».

Відтоді отець Телесницький не нудився на шкільних годинах, бо мав пишну забаву, що додавала йому гумору, апетиту й здоров'я. Перша тростинка не витримала довше двох днів. Її місце заступила друга, густо - сукувата, отже любіша катові, «бо її суки спричиняли більше болю, від її ударів повставав дужчий крик, писк, лемент, — і отець Телесницький серед того вереску та пекла бігав по класі, регочучись, затираючи руки, підскакуючи та приговорюючи. Він особливо любив гострити свій дотеп на прізвищах своїх.... учнів чи жертв».

По кількох тижнях такої практики довів отець Телесницький до того, що діти справді туманіли зо страху й поступи в науці були щораз гірші. Одночасно щезли хлоп'ячі веселощі й діти ходили мов приголомшені. А втім, якщо й бавились учні третього класу за господаря отця Телесницького, вони були здібні хіба до такої забави, що починалась і кінчалась бійкою.

«Щодо мене, — згадував Франко, — знаю, що я нікому не жалувався, нікому не говорив про те, що діялось у класі, але пам'ять тих огидних сцен, що тяглися день - по - день цілий рік, врзалася дуже глибоко в мою душу. Тямлю, що скоро було знайду хвилину вільного часу, беру прут, запхаюсь десь у бур'ян і січу, січу всі листочки, все бадилля, гиляки, цвіти, все, що можна знівечити, б'ю й січу, доки довкола мене стане найобридливіша руїна. Багато разів господарі й господині сварили на мене за це, бо я в своїй вандальській заїдлості не розбирав, чи нищу шкідливі рослини — будяки, кропиву, осет та лопухи; чи пожиточні — буряки, фасолю, помідори та іншу городовину. Надто вночі я зривався, кричав, рецитував лекції, а потім плакав, просився, так, що «цьоця» (Кошицька. М. В.) не могла видержати зо мною... Правда, я вчився добре й отець Телесницький рідко міг виловити мене на якійсь помилці. Надто місце, де я сидів, було дуже догідне.... Значить, я дуже рідко попадав під руки отцю Телесницькому, та проте враження того року лишилися у мене незатерті, болючі й досі, і не в одному —

чую це — скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені немало душевної муки в цілім життїю».

Далеко, далеко гірше було з іншими учнями. Франко нагадав тут долю свого безпосереднього сусіда, якогось Волянського, тихого та спокійного хлопчика, не створеного для шкільної науки. Пізнавши такого доброго хлопця, Франко заприятелював з ним і входив у розмови з ним на павзах, виходячи зо школи, або перед початком лекції.

«Звичайно, — згадував письменник, — як діти, як селянські сини — про рідне село, про улюблені забави, гулянки та зайняття. Показалося, що обидва ми любили ліс, любили зелені луги, наші підгірські річки, риболовлю, птахів, гриби та ягоди. Всі ті речі давали нам тему до безконечних розговорів, в яких ми інстинктом обминали «злобу дня», всю ту погань, що нас окружала в класі. Показалося ще одне — Волянський вмів оповідати чудово. Він не запинався, не гикався, не повторяв поодиноких слів, як чинив, відповідаючи на питання отця професора. Його слова плили рівно, свободно, були добірні та якісь такі мелодійні, що відразу хапали мене за серце. Оповідав, як старий, поважно хоч ані крихти не «садився», з якимось відтінком тихої меланхолії. Досі бренть мені в душі його солодкий, тихий, рівний голос, досі триває почуття чогось ніжного, м'якого, гладкого та невимушеного, мов гладесенька, довга, шовкова нитка тягнеться десь у безмежну далечінь — це враження його оповідань. Змісту їх не тямлю, але враження не затреться в душі до смерті. Коли, було, зачне оповідати, то зараз немов інший робиться, немов якийсь окремий, чужий дух вступає в нього й говорить його устами. І ніколи не повторявся, не говорив про те саме і тими самими словами. Все знав щось свіже, а може лише таким свіжим способом оповідав. Швидко я засмакував в його оповіданнях, мов бджола в меді з чужого улія, і зробився майже невідступним його товаришем, а властиво слухачем. І почав ходити до нього на квартиру... І ми сядемо дебудь у куті — чи в пустій комірці, чи в городі, де нас ніхто не чує, і він почне оповідати. Коли вичерпалися його власні враження та описи, він перейшов до казок. І диво. Той хлопчик, що не міг нізащо затишити, як відміняється die Biene, а як der Bär, скільки буде 7 x 8, а скільки йде 7 у 63, отой самий «осел дарданський» знав напам'ять невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гар-

но та плавно, що я, звикши змалку чути добрих сільських оповідачів і то добрих на різні лади, і жартівливих і сумовитих, — при його оповіданнях сидів мов зачарований. Досі я згадую про цього хлопчика, як про невняснений для мене психологічний феномен. Коли почислити до купи весь час, який він ужив на оповідання в моїй присутності, то певно вийде щонайменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до речі, без зайвих фраз — і що найцікавіше, ніколи не повторив одного й того самого оповідання два рази. Його оповідання плили гармонійно, мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спиняється, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів, і ніколи не вертається назад. Я був так очарований його казками, що, хоч плохий каліграф, пробував записувати їх, — звісно, з пам'яті, вечером у себе дома. Але де там! Не йшло. Чар його оповідання лежав в його слові, в його голосі — тодішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я знеохочений кидав свої записки в вогонь. Можливо, що я прибільшую трохи, тобто, що в моїй уяві, крізь призму довгих літ і трагічної смерті того хлопчини, його постать виросла понад свій дійсний розмір. Сконтролювати цього не можу; спомини це справді — „*Dichtung und Wahrheit*“ (творчість і правда). Чим більше й щиріше мемуарист силкується перенести вповні, з усіма фарбами й тонами той образ далеко минулих подій, який лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Але ж зусилля в противний бік подати лише голі контури картини, лише силуети або навіть дерев'яні рамки — ще шкідливіше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тінь замість конкретної дійсності».

Смерть Волянського спричинив саме отець Телесницький; він так висік його грубою, метровою сукуватою палицею з вільхового прута, що по тижні Волянський помер від запалення мозку. Екзекуція над Волянським була кульмінаційним пунктом огидливих подій, які спричинював отець Телесницький протягом усього року.

«Останні місяці шкільного року він майже не вчив, тільки знущався над дітьми. Йому замало було побоїв, він добирав способів, щоб мучити душі більше, як тіло. Він уже

не карав інакше, як лише «на голу», й продовжував кожну кару на п'ять, десять або й більше мінут. Коли бідного деліквента з обнаженим задом поклали на градусі або на лавці й цупко взяли в руки, отець Телесницький наблизиться й сильно свисне палкою, але не б'є — і регочеться до розпуку, коли бідна жертва, ще не почувши болю, лише чуючи свист палки, заверещить із самого страху».

Своє мемуарне оповідання закінчив Франко словами:

«Нарешті — скінчився той рік, певно найстрашніший, найбрутальніший рік мого життя. Ми радо розсталися з отцем Телесницьким і більше вже не бачили його. Його перенесено з Дрогобича до Добромиля і зроблено — манастирським проповідником. Згадка про нього довгі літа тяжкою зморою лежала мені в серці, не вигасла й досі й не вигасне до моєї смерті. Хто він був? Навмисний злочинець чи *suī generis* доктринер, що робив це в добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замість у Кульпарків (передмістя Львова з лікарнею для божевільних. М. В.) дістався на вчительську кафедру в Дрогобичі, я й досі не знаю. Я довго не відважувався відновлювати в душі спомини про нього. Та годі вагатися. Оце ж і скидаю з душі хоч частину тих важких споминів. Нехай вони п'ятном нестертої ганьби та прокляття впадуть на його пам'ять і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх тих, що вчительство трактують як жорстоку іграшку та задоволення своїх диких інстинктів, а не як велике діло любові, терпеливості й абнегації».

Скінчивши василіянську нормальну школу в Дрогобичі, Франко перейшов до місцевої гімназії, типу вищої реальної, ходив до неї в 1867/8 — 1874/5 роках. Відділ Крайовий 15 січня 1875 р. надав Франкові стипендію фондації Самійла Гловінського в квоті 157 золотих і 50 центів австрійської валюти річно. В стипендійному декреті, між іншим, зазначалось:

«Цю підмогу задержите аж до покінчення наук у публічних школах, що існують в краю, якщо без перерви даватимете докази доброї поведінки й таких самих поступів у науках».

Свідоцтво іспиту зрілості Франка має дату 26 липня 1875 р. По нотах із окремих предметів навчання стоїть у

свідомості таке: «отже іспитований достойно задовольнив правно приписані вимоги і отримує в наслідок цього величне свідомство, що уповажнює його ходити на університет».

В колишній Галичині гімназія, крім науки класичних мов, давала знання з всесвітньої історії, природничих наук, фізики, математики і німецької мови. З приводу смерті одного з своїх учителів, Емерика Турчинського, надрукував Франко 1896 року посмертну згадку про нього. Нагадав тут і про першого свого учителя зоології. Це був Едвард Гіккель. Ще не переступивши порога гімназії, наслухався Франко про нього багато оповідань, як про знаменитого педагога, справжнього батька молоді й запального поклонника природи. А що вчителі дрогобицької гімназії були переважно молоді й недосвідчені або недобитки старої системи, молодь відразу звернула своє серце до нього, відчуваючи своїм правдивим життєвим інстинктом, що він полюбить її й «не відіпхне навіть найменше здібних, що кожному порадить, покаже шлях, за кожним вставиться».

І Гіккель виправдав сподівання молоді: його години були для неї справжня розкіш. На жаль, він покинув гімназію ще в першому півроці першого року побуту Франка в гімназії. На щастя, наслідник Гіккеля, Емерик Турчинський, привернув до себе швидко симпатії учнів. Науку він любив так само, як і його попередник, а коли в третьому класі розпочав викладати ботаніку, виявилось, який дорогий був для нього цей предмет. А хоч у відношенні до молоді і щодо науки й ще більше щодо звичаїв і чемності був дуже суворий і вимагаючий, але на вчительських конференціях завзято заступався за молодь. Зокрема зближалась з ним молодь на ботанічно - зоологічних екскурсіях, які Емерик Турчинський, захоплений любитель ботаніки та знавець місцевої флори, часто організовував.

«Узагалі говорив мало й неохоче. Радість, смуток або гнів вичитували ми, — писав Франко, — швидше з очей, з обличчя, з рухів, ніж із слів, сказаних виразно. І треба було бачити, як за появою усміху задоволення на його обличчі роз'яснялись радісно лиця його учнів, радість»

ясніла в цілому класі. Бувають учителі з уродженим педагогічним хистом, що вміють в часі лекції жити збірним життям цілого класу, забуваючи про себе, про свої власні клопоти, радощі або сподівання. Кожна лекція такого учителя це розширення наукового горизонту учня, це задоволення його природної цікавості, розбудженої дотеперішніми успіхами, це розкіш, а не мука. Такий учитель був і невіджалуваний Емерик Турчинський». Молодь мала в ньому «не тільки світлого вчителя, але й приятеля широкого, виrozumілого й завжди готового поради́ти й потішити».

Фігура іншого вчителя дрогобицької гімназії Міхонського, включно до назви, зрисована з дійсності в оповіданні Франка «Борис Граб», із тим застереженням, що «діяльність цього симпатичного й замітного чоловіка зо сфери добрих намірів та принагідно висловлюваних афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена».

Декілька природничих екскурсій до Урича і до рідного села Нагуєвич Франко відбув із своїм учителем Іваном Верхратським.

Верхратський учив української мови. В передмові до другого видання своєї повісті «Петрії і Довбушуки» Франко згадував, як іще від четвертого гімназійного класу почав писати вірші за прикладом свого старшого товариша Сидора Пасічинського.

Свій перший вірш Франко присвятив пам'яті батька і назвав його «Великдень».

Учителеві Верхратському та іншим учителям Франко писав шкільні завдання віршами й прозою українською, польською і німецькою мовою. Про початок своєї письменницької роботи згадав Франко в автобіографічному листі до Михайла Драгоманова такими словами:

«Почав я писати — віршом і прозою — дуже вчасно, ще в нижчій гімназії. Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два учителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський (брат Емерика. М. В.), оба письменники і поети, хоч один одного дуже не любили».

В одній статті на тему про необхідність реформи навчання української літератури в середніх школах (1884 р.)

Франко пригадав, як за його часів задавались учням банальні, навіть недоречні теми, та як не дозволялось їм своїх більш оригінальних думок, і наводив такий приклад із власного пережитого. На завдання учні одержали такі два рядки Міцкевича:

W słowach tylko chęć widzimy, w działaniu potęgę.
Trudniej dobrze dzień przeżyć, niż napisać księgę.

Даючи «вказівку», згідно з якою учні мали написати завдання, учитель пояснив тільки перший рядок, підносячи різницю між порожніми словами й ділами. Франко почав свій виріб від розбору другого рядка й довів, що: 1) написати добру книжку далеко трудніше ніж пережити день хочби навіть з усіма приписами моральності, вже тому, що прожиття одного дня може мати велику вартість для однієї одиниці або щонайбільше для якогось тісного гуртка, а написання доброї книжки може мати велику вартість для цілого народу, для цілого світу; 2) написання книги це також діло, й то не раз дуже велике; 3) слово, не раз навіть неписане, стається великим ділом, коли загриває людей до праці й бою (тут указав приклади Тіртея і Демосфена). На такій підставі осмілювався Франко твердити, що цей вислів Міцкевича, хоч на око й гарний, зовсім неправдивий, а бодай однобічний.

За свій виріб діждався Франко гострого виговору, бо побачили в ньому «спрофанування поваги Міцкевича», а на вчительській конференції Франка обвинуватили в тому, що він буцімто, з легковаженням говорив про приписи моральності.

У висліді «моя нещаслива задача,—писав Франко,—мала опісля некорисний вплив на остаточну курсову ноту з обичаїв.»

Яке сильне враження зробила на Франка його пригода з завданням, видно з його статті „Ein Dichter des Verrates“ (Поет зради, „Die Zeit“ 1897, № 136). Тут Франко признається, що він «із уродженої охоти спротивляється» один із віршів Міцкевича, даний на тему завдання, пояснював тим способом, що вчитель польської літератури просто оскаржив його перед дирекцією, і Франко «за свою еретичну ексегетику отримав сувору нагану від директора».

Якщо йде мова про письмові завдання, то їх виріб для товаришів став головним джерелом творення власної бібліотеки Франка. Аж до восьмого класу, коли Франко отримав стипендію, було в нього звичайно дуже мало грошей, а книжки отримував переважно від товаришів за те, що виробляв їм письмові завдання. Міг бо зробити протягом одного дня, не занедбуючи власної науки, п'ять або більше завдань на одну тему, до того всі такі відмінні одно від одного, що вчитель не пізнавав, що це чужа робота, а не даного учня.

Гімназійне життя Франка було взагалі значно приємніше та свобідніше від життя в часі василіянської школи. Як селянський син, якому харчі довозили з дому, Франко жив бідно й мало що заробляв приватними лекціями. Шкільна наука не тільки не спричиняла йому того неприємного почуття, що називається школярською тремою, але й завжди доставляла йому нових приємностей в міру того, як поширювався обсяг його знання. Особливо завдяки деяким талановитим учителям він здобув основну, на ті часи, шкільну освіту. Про відносини між учнями й вчителями Франко згадував неоднаково. «Відносини вчителів до учеників були звичайно ліберальні, хоч ніколи не доходили до тісних приятельських відносин, як це було іноді по наукових закладах. Учителі майже всі дивилися на учеників з висока та не допускали їх до надто близької довіреності, лиш деякі відносились до учеників загально неприхильно».

Багато невинних приємностей, а мало дійсних прикростей доставляло Франкові товариське життя між учнями, що жили звичайно гуртками, крім місцевих учнів, що жили в своїх сім'ях і переважно не мішались до гурткового життя. Позамісцеві учні жили по квартирах, переважно по різних передмістях, у міщан і міщанок, а деякі учні жили по декілька на одній квартирі. До них сходилися не раз із інших квартир товариші, що жили одинцем. Так повставали гуртки, які вели жваві розмови; якщо збиралось два або три учні, вони займались лектурою позашкільних книжок, при чому один читав голосно, а інші слухали. Таким робом, наприклад, читав Франко у вищій гімназії з Йосифом Райхертом драми Шекспіра, Шіллера й Гете.

В неділі й свята, а коли був вільний час, і серед тижня, ходив Франко у Дрогобичі або сам, або з товаришами в околиці міста до лісу, званого Гірка, й до другого, званого Тептюх, у якому росли самі дуби, а також до річки Тисьмениці, що пливе з південного боку Дрогобича. В ній учні купались. До менш невинних розваг гімназійних учнів належали за часів Франка гостини в таких публічних місцях, як пиварні. В останньому році гімназійної науки учні того класу, в якому був Франко, збирались досить часто увечері в одній єврейській пиварні, де при повних склянках ішли веселі розмови й товариські співи. Заходили також учні гімназії до невеличкої торгівлі вином, власник якої був батько талановитого учня-грециста, пізніше професора краківського університету Лева Штернбаха.

«Вельми втішений батько, — читаємо в згадках Франка, — невтомно оповідав мені про свого сина, про його пильність, охоту до праці й величезну пам'ять; він не догадувався з якою завистю я прислухавсь йому, бо я, убогий, вчасно осиротілий селянський син, не мав на світі нікого, хто клопотався б про мої поступи з такою великою любов'ю і бодай напів із таким великим розумінням».

Тому, що в Дрогобичі мусив Франко заробляти на своє утримання корепетиціями й найбільшу частину корепетицій мав у євреїв, то він мав нагоду глибше придивлятися до єврейського родинного життя. Добре ознайомлений з селянським, на батьківському авторитеті й дитячому послусі опертим сімейним життям, Франко спостеріг перший раз іншу картину, як батько був далеко ближчий, щиріший до своїх синів і членів сім'ї, неначе старший брат, в інтересах, змаганнях і планах якого сяк чи так брали участь усі члени сім'ї.

«Щось тепле повіяло на мене, — написав із цього приводу Франко, — з малих щоденних сцен, свідок яких я був; я порівнював їх у моїй душі з аналогічними подіями в селянській сім'ї й відчував, що я мав тут перед собою щось далеко вище, тип старішої культури. А що одночасно мав я нагоду ближче зазнайомитись також із сімейним життям християнських міщан, я прийшов до погляду, що з трьох відомих мені типів сімейного життя цей найнижчий: тут щез патріархалізм селянського життя, але бракує зв'язку

спільних інтересів і традиції, яка й надає тепла й тривкості єврейському життю; становище жінки впало по найбільшій частині до рівня служниці, зв'язок між батьками й дітьми здебільша розірваний, — словом, життя середнього міського стану християнської віри робило на мене невідрадне, часто відразливе враження. Як корепетитор менше талановитих учнів, бачив і розумів я дуже добре, що в єврейській сім'ї, хочби найбільшій, усе разом працювало над тим, щоб синові, що ходить до школи, улегшити його роботу й мені йти на руку в моїй праці, коли в християнських домах бачив я головню повну байдужість для праці юнака, в разі невдачі цієї праці безглузду суворість, навіть жорстокість супроти нього, а дуже часто й намагання можливо багато урвати мені з малого й гірко заробленого гонорару».

Будучи в сьомому й восьмому класі, Франко вчив двох поповичів із п'ятого і шостого класу, однолітків Іполіта Погорецького та Ярослава Рошкевича. Перший, подаючи свої спогади про Франка в гімназії, писав, що він був дуже скромний і несміливий, ходив у полотняній блузі, носив багато книжок і дуже багато читав. Мешкав тоді Франко на бориславському передмісті в однієї старої жінки, куди часто заходили Погорецький і Рошкевич. При дуже нужденній лампі читав він їм свої поезії, то Шевченкового «Кобзаря», то дещо з Словацького і Міцкевича, а деколи також і славніших з німецьких поетів. Взагалі любив розмови про славних людей та поетів і старався зацікавити своїх учнів ними. Тоді ж справив собі нове вбрання та в ньому відбув свою мандрівку до Лолина в Долинському повіті.

Про цю мандрівку поет оповів в автобіографічному листі до Драгоманова.

Скінчивши сьомий клас гімназії, Франко перший раз не поїхав додому пасти худобу й збирати збіжжя та сіно. Він поїхав залізницею до Стрия, а звідти рушив до Синевідська й на Побуж, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж зайшов до Лолина, де батько Ярослава Рошкевича, Михайло, був попом. Та мандрівка дала Франкові можливість пізнати трохи більше світу й людей, ніж знав їх до того часу. Вернувшись з Лолина до Дрогобича, він пустився в протилежний бік у гори на Опаку, Смільну, Тур'я до Волосянки, де попував вуйко його покійної матері.

Ще в нижчій гімназії почав Франко збирати народні пісні: спершу від своєї матері, а опісля і в Дрогобичі розпитував тямущих людей (ремісників, тощо) так, що швидко мав два товсті дрібно списані зшитки, що містили 800 номерів, правда, в значній мірі коломийок. Менший зошит післав Франко до «Просвіти» у Львові й опісля випадково віднайшов його в третіх руках, а більший пропав таки в Дрогобичі в нього.

Щодо позашкільної лектури Франка, то до перших прочитаних книжок належали ті, які zostались у селі в руках селян по попові Нагуевич Йосипові Левицькому, що хрестив Франка й став для нього темою кількох заміток і одним із героїв повісті «Великий шум». Між книжками Левицького були й обидва випуски віденського «Вінка русинам на обжинки». В нижчій гімназії читав Франко дуже мало. Перша книжка, друкована фонетикою, що попала в його руки, була «Переяславська ніч» Миколи Костомарова, львівського видання, але він не зрозумів ні мови ні речі. Так само не розумів «Русалки дністрової», позиченої у Верхратського. Від цього учителя позичив і поезії Шевченка в львівському виданні й вивчив їх майже всі напам'ять, а пам'ять у Франка була така, що лекцію історії, яку вчитель говорив цілу годину, він міг потім продиктувати товаришам майже слово в слово.

У вищій гімназії кинувся Франко з жаром читати все, що потрапляло до рук: Шекспіра, Шіллера, Клопштока, Кращіцького, Гете, Ежена Сю, Коцебу, Красінського, Міцкевича, Словацького, тощо. Він прочитав усе, що було інтересніше в гімназіальній бібліотеці, що міг отримати від Верхратського, а від шостого класу почав збирати собі власну бібліотеку, що за три роки заповнила цілу шафу. Крім комплекту Шіллера, Клопштока й Шекспіра він мав тут і „Neues Leben“ («Нове життя») Ауербаха, й Діккенса, том Гейне, дещо з Жан-Поля, Гете, Віктора Гюго, тощо. Читані в гімназії твори Гомера, Софокла і Таціта справили на Франка таке сильне враження, що він почав дещо перекладати з тих авторів. Виїжджаючи з Дрогобича, він віз із собою декілька книжок, записаних своїми роботами. Були там і оригінальні вірші — любовні, драми й віршовані оповідання,

а головне були переклади: Антігона й Електра Софокла, значна частина Іова, декілька глав Ісаї, декілька уривків із Нібелунгів, дві пісні Одиссеї, два перші акти «Уріела Акости» Гуцкова, цілий Кральодворський рукопис тощо. Писав фонетикою і вів за неї гарячі спори з учителем історії Миколою Антоневи́чем. Від Щасного Сельського, що ходив вище від нього, отримав перші річники літературного журналу «Правда» й читав із них тільки наддніпрянську белетристику: Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Крім Шевченка й Марка Вовчка Мирний зробив на нього найсильніше враження своїм оповіданням «Лихий попутав». Не читав у «Правді» публіцистики й наукових речей, крім розборів Шевченка.

Дотеперішні дані доповнив Франко в передмові до другого видання «Петріїв і Довбушуків». Між іншим Франко переповів віршами початкову історію Риму до часів Тулія Гостілія, а «Електру» Софокла переклав із польського перекладу Малецького. Із своїх драматичних спроб одну комедійку вислав Білоусові в Коломнію, знову ж одне оповідання до управи «Просвіти» у Львові. З спорої збірки ліричних творів Франка дещо було надруковане в «Друзі» 1874/5 р. У сьомому й восьмому класі він почав також писати поему українським гексаметром під назвою «Пани Туркули», основу на усній традиції нагуївської Слободи, родинного місця Франка, про зруйнування татарами замку, який стояв колись на тій горі, що тепер міститься та Слобода, зруйнування dokonane через зраду одного з посідачів того замку панів Туркулів, який для помсти припровадив сюди татарів і вказав їм хід до тайного льоху, де містився склад пороху; запаливши цей порох, татари висадили замок у повітря. Тема нагадує потроху основу поеми Словацького „Jan Bielecki“, але закінчення тут далеко реальніше. У восьмому класі написав Франко драму «Три князі на один престол», яку пізніше, 1876 р. в переробці студента Михайла Вагилевича, виставили на сцені аматори-студенти.

На підставі спогадів із гімназійного життя у вищих класах написав Іван Якович «Гірчичне зерно» (1—3 травня 1903 р.). Тут змалював Франко Дрогобич, як відірвану від

духовного світу провінціальну діру, а ця відірваність поклала своє тавро також на гімназії.

Учні читали дуже мало. Гімназійна бібліотека була дуже вбога. Щодо газет, Франко пройшов цілу гімназію, не читаючи їх зовсім, за винятком «Друга», видаваного від 1874 р., де він друкував свої вірші. «Але від п'ятого класу гімназії, прочитавши припадком драми Шекспіра та Шіллера, — писав у своєму мемуарному оповіданні Франко, — я набрав замилювання до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназійних часів виросла до числа 500 книжок. Ця бібліотека, в якій крім різних класичних творів було зібрано не мало і таких книжок, яких не було в гімназійній бібліотеці, або яких годі було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громадки учнів, яка, не маючи ані характеру, ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходилась на читання та на розмову. Ми читали голосно поезії та драми, дебатували про порушені там думки — звичайно десь на вільнім місці за містом і кінчили вечір співом, що лунав широко понад сонним Дрогобичем».

1873 чи 1874 р. впало в згаданий гурток «гірчичне зерно», що повинно було рости далі й мати вплив на напрямок дальшого думання гуртка. Це було знайомство Франка з старим Лімбахом, батьком гімназійного учня, що ходив класом нижче від Франка, вважався за одного з найздібніших учнів гімназії і пізніше став гімназійним учителем.

Батько Лімбаха довідався від сина, що в Франка була гарна бібліотека, і зайшов до кімнати, де крім Франка жило ще декілька учнів. Переглянувши бібліотеку Франка, Лімбах запитав його, чи не має чого Діккенса, а почувши, що Франко й не чував про такого письменника, відтяв:

«Ну, то вибачте, за слово, ви дурень, не знаєте найліпшого. Хто не знає Діккенса, той властиво не знає нічого з літератури, не має смаку, не має очей. Ходіть до мене, я вам позичу Пікквіка. Мусите то прочитати, а потім можете говорити. З людьми, що не читали Пікквіка, я не маю охоти говорити про літературу».

Розмова з Лімбахом зробила на Франка дивне враження. Бо «хоча позитивної духовної страви ця розмова не да-

вала, — писав Франко, — та проте в ній, як і в содовій воді, було якесь освіження, віяло чимось для мене новим, незвичайним, і принадним, чого я наразі не вмів назвати. Після того сухого тону, яким викладано нам скупі відомості з історії літератури в гімназії, після тих, ніби об'єктивно поміркованих оцінок, після того фальшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури і про все, що вийшло спід їх пера, Лімбахові різкі та іноді несправедливі слова набирали незвичайної ціни. Це ж були перші нешаблонні й неофіціальні слова чоловіка дійсно зацікавленого літературою, при тім не жодного ерудита, не фахівця, не шухляди, напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого, чи несвідомого ворога всякого шаблону, всякої утертої стежки».

То й не диво, що Лімбах здобув собі зразу після своєї появи у Дрогобичі велику симпатію, і що Франко взяв собі за честь те, що Лімбах перший зголосився до нього. Він узяв від Франка декілька книжок, а Франко радо пішов до нього взяти обіцяного йому Діккенсового Пікквіка.

Від того часу Франко дуже часто сходився з Лімбахом, розмовляв із ним і в формі суперечки вони обмінювалися тими обривками знання і думок, які в них були. Знання Лімбаха було одностороннє, випадкове й уриване, а цінний був у нього живий і меткий темперамент, швидкий робити занадто сміливі, ненаукові і нелогічні заключення, інтересні для Франка тим, що побуджували його самотійно думати. Тільки з Лімбахом поміж старших людей у Дрогобичі міг говорити Франко, не соромлячись. Правда, від нього завжди міг ждати опозиції й поправок, але ті поправки подавав він у зовсім простій, приятельській, недокторальній формі, а до того так само просто й натурально приймав поправки й контраргументи від Франка, зовсім жовтодзюбого учня. Наприклад, Лімбахові сказав Франко немало нового про українську історію і літературу, так само польську літературу. Натомість із німецької й англійської літератури Лімбах знав далеко більше від Франка, що радо приймав його вказівки. Французів і французької літератури не любив Лімбах і свою нелюбов передав і Франкові, який в зв'язку з цим признався ось до чого:

«Я занедбав у гімназії навчитися по-французькому й потім довгі літа прикро почував цей брак, поки не вивчився хоч від біди володіти тою мовою, аж геть пізніше, вже в 80-х роках».

У своїй нелюбові до французів посувався Лімбах так далеко, що не признавав вартості французької літератури, дивлячись на неї крізь окуляри Лессінгової «Гамбурзької драматургії». Тому майже зовсім не знав французької літератури крім романів Поль де-Кока, Олександра Дюма (батька) й Ежена Сю. А що читати ті романи заборонювали гімназістам, саме тому багато гімназистів уважали за свій обов'язок попрочитувати їх.

«Я, — писав Франко про себе, — прочитав «Вічного жиди» й деякі з «Сімох смертних гріхів» Сю, одну повість Поль де-Кока та одну Дюма; під впливом Лімбаха я покинув читати інші, а зачитувався натомість повістями Шпіндлера та фантастичною романтикою Гофмана і навіть важкою гумористикою Жан-Поля Ріхтера. Взагалі мене вже в гімназії тягло на схід. Я читав у церковнім тексті і в німецькім перекладі святе письмо, любувався пророками і переклав віршами цілого Іова».

Реалістична вдача Лімбаха любила ясність красок і простоту ліній, отже Гомер і Шекспір, Сервантес і Вальтер Скотт, Гете й Шіллер, а особливо Діккенс, були його улюблені письменники.

«Тих держіться, — повторяв не раз він Франкові. — Від них учіться не лише писати, але — головна річ — бачити. Бачити те, що довкола вас діється, що вас окружає. В баченні, в оці — головна штука. Ту саму річ можна бачити різними очима і вона зробить різні враження. А найбільша частина людей — то сліпі комахи: не бачуть того, з чого ссуть кров. Ходять по світу напомацки, як по темнім лісі. А прочитає в книжці опис сходу сонця, або опис вечора, або бурі, то й ахає дурень: «Ах, яке то гарне!» Очевидно, сам своїми сліпаками ніколи того не видів, і своїм курячим мозком не міг відчувити того, що бачили його сліпаки. От чим великі ті письменники, особливо Діккенс. Це Колумби свого роду: вони відкривають нам нові світи, нові Америки скрізь, довкола нас, уміють у найпростішій, найбуденнішій речі показати нам щось нового, нечуваного й несподіваного».

Своїми гарними промовами впливав Лімбах на вироблення літературних поглядів і замилювань Франка більше, ніж це могла зробити шкільна наука, сливе наскрізь шаблонна й формалістична.

Через рік після випускного іспиту Франка, Лімбах із сином переїхав до Львова. Зустрівши Франка на вулиці, запросив його до себе. В обох було про що говорити. Франко зачитувався тоді «Детством, отрочеством и юностью» Л. М. Толстого й першими романами Еміля Золя в російських і польських перекладах. Він знав уже дещо про нові літературні поклики, про реалізм і натуралізм, про соціальне питання й соціалізм і пробував зацікавити Лімбаха цими питаннями. Та прочитавши перший том «Ругон-Маккарів» Золя в польському перекладі, Лімбах не сподобав собі цього письменника, бо він злий, лютий, бо кожний його опис то бомба, а кожний діалог то ніж у серце, бо в Золя очі зафарбовані на жовто, то й бачить він усе жовте так, як салон його старої Ругонихи. Зацікавлений ще з дрогобицьких часів літературними спробами Франка, Лімбах запитав його, що він пише. Франко відповів, що він задумав у низці дрібних нарисів і сцен змалювати частину галицької суспільності, яку знав до того часу, і прочитав йому «Лесишину челядь». Початок оповідання сподобався Лімбахові, бо «є певна мелодія, є пластика, і невеличкий чуттєвий підклад». Та коли Франко дочитав оповідання до кінця, він зморщив брови, що ідилія попсована. А почувши від Франка, що він бажав кинути на папір профілі кількох осіб, яких знав у дитячих роках, Лімбах закинув йому, що спочатку розохочує, розігріває своїм малюнком природи читача, який виходить у чистій сорочці грітись на сонечку, а тоді лле автор холодну воду на нього. Словом, «без потреби ви беретеся наслідувати того пана Золя, — висновував Лімбах. — Без потреби. Він не доведе вас до добра, шукайте своєї власної дороги».

II.

Лімбахова оцінка Франкової «Лесишиної челяді» нагадує аналогічну оцінку Володимира Барвінського, провідника тодішнього народовецького табору українців у Галичині. Про згадану оцінку оповів Франко в передмові до збірки своїх оповідань «Добрий заробок». «Лесишину че-

лядь», як і друге оповідання «Два приятелі», написав Франко влітку 1876 р. в Лолині для календаря - альманаха «Дністрянка», який видавало студентське товариство «Академический кружок». Альманах вийшов восени й оповідання Франка звернули на себе увагу народівців, зокрема Володимира Барвінського. Для нього вона була несподіванка, і він постановив собі ж видати подібний альманах із творами старих народовецьких письменників. Це був альманах. «Руська хата», що не викликав сильнішого враження, не зважаючи на те, що в ньому були вміщені твори Панька Куліша, Йосипа Юрія Федьковича й Сидора Воробкевича. В ту пору познайомивсь Володимир Барвінський із Франком і декілька разів зводив розмову на його оповідання, прохаючи дати йому дещо в такому роді для «Правди». Франко дав йому взимку 1876 р. свій «Олівець», що дуже сподобався Барвінському. Обидва розговорились про різні літературні теорії і плани.

Франко був тоді під впливом Золя, тому звернув розмову на потребу — змалювати наддністрянську суспільність в різних її верствах, вказуючи при цьому на трудність такого діла.

Барвінський признався, що й у нього склався план цілої серії оповідань із планованим спільним заголовком «Галицькі образки». Барвінський задумував змалювати життя української інтелігенції Наддністрянщини, а головню духовенства. Він не міг погодитися з таким способом писання, як у «Лесишиній челяді», бо її не можна зарахувати до жодної категорії: з неї могла б вийти гарна ідилія, та на перешкоді тому став натуралізм, псуючи ідилічне враження.

Франко відповів, що в своєму оповіданні він попросту бажав змалювати контраст між красою природи й мізерією людського життя. На аргументацію Барвінського, що це не в дусі української поезії, зокрема народної, де природа звичайно сумує і веселиться відповідно до смутку або радощів людини, Франко доводив, що така ніби гармонія це один із способів збудити настрій, але народній поезії не чужий і другий спосіб контрасту.

Барвінський стояв за те, щоб писати заокруглені оповідання, новели або романи, а не ескізи, а Франко говорив, що не чув у собі сили, ані не мав настільки обсерва-

ції, щоб збудувати заокруглене оповідання й дати в ньому повний малюнок чи то цілої суспільності, чи навіть якоїсь однієї верстви.

Також щодо іншого пункту не могли погодитись обидва диспутанти. Від повісті Барвінський жадав, щоб вона побуджувала таким чи іншим способом патріотичні почуття. Франко стояв на тому, що поперед усього треба малювати відносини людей, окремі вчинки з поглядом на їх оточення і на ті особисті та громадські імпульси, які побуджують так діяти, а не інакше. Франко вказував на те, що наслідком різного виховання, традиції, оточення й логіки — різні бувають розумування та причиновість у поведінці людей в різних суспільних верствах, і признався, що малювати ті спеціальні логіки та психології була дуже принадна річ для нього.

Тут Барвінський запримітив, що замало людського життя, щоб вжитись і вдуматись в дух різних верств настільки, щоб можна було змалювати їх у повістях.

Франко відповів, що це необхідне, і тільки маючи такий образ суспільності в різних шарах і моментах, можна подумати про синтез, про ширші заокруглені образи. Такі детальні студії можуть і повинні робити різні люди, не біда, якщо вони будуть фрагментарні; воно навіть краще так, бо письменник може передати в таких ескізах безпосереднє живе враження дійсності, не потребуючи накручувати, декомпонувати й фальшувати, щоб натягнути твір до рам заокругленої повісті. Барвінський так і не погодився з висновками Франка.

«Та в мене, — писав Франко з цього приводу, — ця розмова з ним довела до повної свідомості план — збирати матеріали, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, і різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях. Життя дало мені аж надто багато нагоди до збирання таких матеріалів. Принагідні оповідання знайомих, фігури, здибані в вагонах залізниці, власні спомини та спостереження — все те перетворювалося звільна, протягом літ, у більші або менші оповідання та ескізи. Я силкувався кожний такий образок виносити в душі доти, доки не вживуся у властиву йому атмосферу, не віднайду властивий йому тон і спосіб викладу. Ця праця

йшла у мене дуже помалу, деякі образки мучили мене в душі по кілька літ; я по кілька разів брався викинути їх на папір, та чуючи, що «не вдає тон», відкидав написане і переходив до іншої роботи, щоб по якимсь часі знов вернутись до закинутої роботи. Таким робом із маленькою гуморескою «Грицева шкільна наука» я носився більше як три роки; переробляв кілька разів, прозою й віршами, оповідання «Ліси й пасовиська», «Поединок», «Сам собі винен». Правда, деякі оповідання виходили готові відразу, — за одним присідом, але завсіди це бувало лише тоді, коли оповідання було перед тим зовсім готове, виношене й заокруглене в душі і мені приходилось, так сказати, переписувати лише з готового».

Розмова Франка з приводу його оповідань з Володимиром Барвінським відбулась на початку його університетських студій. Восени 1875 р. Франко записався на так званий філософський факультет Львівського університету. Прийшовши до Львова, Франко брав живу участь у студентському житті, в товаристві «Академічний кружок» (названому так із привички називати студентів академіками) та його органі «Друг», друкуючи в ньому спочатку свої вірші й доповіді, далі повість «Петріїв і Довбушуки» (в річниках 1875 і 1876), оповідання, переклади, критики, рецензії тощо. Про «Петріїв і Довбушуків» Франко в своєму автобіографічному листі до Драгоманова зазначив, що вони розпочаті під враженням фантастичних оповідань Гофмана, а кінчені вже потроху в іншій дусі (при кінці піднесено важливість читалень і спілок господарських). Це свідчить за те, що автор писав свою повість від номера до номера.

В передмові до чернівецької переробки «Петріїв і Довбушуків» Франко стверджував, що в ній знайдуться ремінісценції... «гімназійної лектури, особливо фантастичних оповідань Ернста Амадея Гофмана, далі оповідання покійного Лімбаха про селянина Петрія (гесте Патрія), який збагатився знайденим скарбом, нарешті, деяких народних оповідань про пригоди різних розбійників, а спеціально Олекси Довбуша».

Франко «не мав наміру включати її в збірку своїх творів, вважаючи її плодом замало дозрілим», але що Василь Сімович приготував повість до видання новим право-

писом і навіть підновленою мовою, то Франко, «входячи в його інтенцію, переглянув увесь рукопис і поробив деякі скорочення та численні язикові поправки, лишаючи цілість, як свого роду літературний документ, без основної переробки. На карб недозрілості цього молодого твору треба покласти його досить фантастичну топографію та недосить продуману композицію, так сказати, документ молодечого романтизму, який — признався Франко, — довелося мені пережити в значній мірі під впливом лектури польських романтиків: Міцкевича, Словацького та Красінського, а також польських белетристів трохи пізнішої доби, таких, як Крашевський, Корженьовський, Джержковський, Захаріясеви́ч та Валерій Лозінський, що в своїх оповіданнях дуже часто оброблювали в напівромантичній, напівреалістичній дусі українські теми».

Таке писав Франко в передмові, датованій 31 жовтня 1910 року, а 10—12 листопада склав дописку (postscriptum), де признався, що перша його повість, писана в двох перших роках його університетських студій для скромного, навіть на ті часи, заробітку, не звернула в тому часі нічиєї уваги на себе. З приводу задуманого передруку повісті Франко взявся переглянути рукопис і поправити текст не тільки під мовним, але також, де признає за потрібне, під речевим оглядом. Цю працю розпочав 1909 року, але вона затяглась досить довго, бо «язикових поправок виявилось досить багато, а речевих іще більше. Поперед у його треба було робити багато скорочень, зкинути багато зайвих описів, ситуацій, покликів до читача, ліричних уступів, авторських рефлексій та моралізацій, плодів незрілої фантазії та невиробленого літературного смаку. Такі відскоки від простого та природного ходу оповідання були тоді в моді в галицько-руській письменстві, а дещо до того додавалося в мене, — признався Франко, — під впливом гімназійної лектури, й особливо таких письменників, як Шекспір, Шіллер, а ще ближче спеціально для цієї повісті німецьких повістей Е. А. Т. Гофмана „Kater Murr“ і „Elixire des Teufels“ та французької повісті Ежена Сю «Вічний жид», яку я читав у німецькій перекладі. Не без впливу лишилася також популярна тоді італійська повість у польській перекладі „Rinaldo—Rinaldini, wielki bandyta włoski“

яку ми ще в нижчій гімназії читали з великим зацікавленням. Мавши зразу намір подати в другім виданні цієї повісті тільки документ літературного смаку того часу, коли вона була писана, я в часі редагування цього другого видання бачив себе змушеним робити чимраз більші переміни не тільки в висловах самого оповідання, але також в самім плані повісті. Вийшло з цього, що деякі розділи треба було переробити зовсім наново, інші пропускати, всю композицію значно упростити і, нарешті, відкинути цілу «третю частину», яка не посуває ніяких акцій далі, а тільки являється рядом сцен, без яких може обійтися повість, доведена до кінця другої частини».

З другого боку, при переробці повісті, Франка «самого здивувала різнорідність, а навіть, можна сказати, пестрота її змісту, множество введених у ній осіб, різнорідність описів, із яких деякі, приміром, опис гошівського монастиря, вже тоді полягали на автопсії.

«В повісті виступають особи з різних суспільних верств від найвищих до найнижчих, виступає і князь, і священник, і економ, і міщанин, і селянин, багатші та бідніші, виступає також досить виразно обрисованих кілька типів євреїв. Усе те було новиною в галицько-руськім письменстві і не перестало бути новиною й тепер. Уся дія повісті покладена в 50-ті роки минулого віку, але, проте, деякі епізоди відбуваються в XVIII в. (перші розділи другої частини), і це також було новиною в тодішнім галицько-руськім письменстві. В повісті порушено і змальовано живими сценами такі суспільні явища, як ворожнеча між двома родинами, відносини руського попа до польського двора в XVIII в., опришківство XVIII-го і розбійництво половини XIX в., монастирське життя й життя урядничої родини у Львові, спроби вільнодумного руху, конскрадство та ярмарок у малім містечку, втечу в'язня та міщанський шлюб із нещасливим випадком.

«Думаю, — писав Франко, — що безстороння оцінка цієї повісті мусить признати це все і не відмовить їй деякої літературної вартості... Що правда, мій опис скелі в Розгірчу зовсім фантастичний, але, пишучи його, я вже мав у своїх споминах кількарізний побут в Уричу, де я сам вилазив на обидві великі скелі... Подібні скелі звиджував

і оглядав я пізніше також в Бубнищу та в Синевідську Нижнім».

У сценах із міського життя інтелігенції у Львові Франко «пробував у новій п'єсці дати образок міщанського щастя в тихій, матеріально забезпеченій і духовною працею зайнятій сім'ї», бажаючи «цим образком запротестувати проти недогадливості та тупоумія деяких наших молодих письменників та критиків», що виписували недоречності про вищість села над містом.

Перша збірка поезій Франка вийшла у Львові 1876 р. під назвою «Письма Івана Франка. I. Балади і розкази» й була присвячена Надєжді, себто першій коханій — Ользі Рошкевичівні, дочці лонинського попа Михайла Рошкевича. До неї саме писав Франко 29 лютого 1876 р. ось що:

«Я починаю тут у Львові ставатися якимось курйозом, або знаменитістю, — не знаю. Не раз прийде який-такий до «Кружка»: — З ким маю честь? — Іван Франко. А там збоку докине другий: Vulgo (звичайно) Джеджалик. А той християнин стане та очі витріщить».

Між першим випуском «Писем» Франка — збіркою віршів (1876 року) й двома дальшими, що містили оповідання з бориславського життя (1877 року) — бачимо значну еволюцію щодо літературного смаку й напрямку автора. Ця зміна зайшла в зв'язку з еволюцією, що відбулась у невеличкому гуртку молоді, згуртованій в «Академічеському кружку» й зацікавленій його органом «Другом». Головну роль у цій еволюції відіграв Михайло Петрович Драгоманов. Сам Франко з'ясував силу впливу Драгоманова на наддністрянську молодь так:

«Гаряча проповідь Драгоманова, ведена, крім друкованого слова, також при допомозі оживленої кореспонденції, головним своїм змістом мала те, щоб привчити галичан читати, студіювати, відучити їх від пустої фразеології і трати часу, а засадити за реальну працю. Він звертав увагу на насущні потреби народа, на застій у політичній житті, на неучтво і поверховість світочів і проводирів Галицької Русі; як із найтяжчим ворогом воював із привычним у нас крутійством, породженим бюрократичною школою, й не переставав дорікати людям доти, доки не докопався в їх душі до живого і болючого. Його статті й листи то були для значного числа галичан, мов удари батога, вони

пекли й боліли, часто трапляли невинуватих, бували несправедливі, але завсіди змушували до думання, до входження в глиб справи, до обрахунку з власним сумлінням. Непедагогічний у деталях, цей метод був чудово відповідний власне до розбурхання грубошкірої, лінивої та байдужої рутенської натури».

«Був час, коли у нас уважали, а певно ще й досі дехто вважає Драгоманова пропагатором соціалізму серед галицько - руської молодезі. Такий погляд зовсім несправедливий; це видно з тої частки його переписки з деякими галичанами, яку досі опубліковано; ще ліпше буде видно, коли буде опублікована дальша його кореспонденція. Можна сказати, що в своїх листах, як і в своїх статтях, до соціалізму й соціалістичних теорій Драгоманов доторкався дуже рідко, завсіди заявляючи, що він не почуває себе компетентним входити в деталі... Отже не соціалістичні теорії чинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним для реакційної частини нашої суспільності, а власне, його пропаганда, що так скажу, одноцільності людської одиниці, пропаганда щирості, простоти й постійності в виконувannya прийнятих на себе обов'язків, явного й рішучого висловлювання своїх переконань і поступування згідно з тими переконаннями. Оці майже чисто етичні принципи, то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність. І тим він поклав одну з головних основ нашої регенерації. Присоромлені показом своєї ігноранції в справі загальнолюдської освіти, болюче захоплені драгоманівським поглядом про обов'язки інтелігентного чоловіка супроти маси робочого народа, деякі молоді галичани кинулись до праці. Вони хапали, відки могли, матеріал, щоб виробити собі якомога суцільний світогляд, читали, сперечались, сварились, і знов сходились».

Три листи Драгоманова, звернені до редакції «Друга» й надруковані в ньому 1875 й 1876 рр., сприяли до зламу у поглядах ряду студентів — членів «Академического кружка» та співробітників «Друга». Яке враження зробив другий лист Драгоманова на членів редакції «Друга», можна бачити з такої оцінки листа в редакційній увазі:

«Думки, висловлені в ньому, хоч може декуди занадто гострі, та проте до тої міри варті ближчого розгляду й уваги, що ми рекомендуємо його нашій публіці, а особливо нашим

молодим письменникам, може не один із яких у теперішній перехідній порі нашого письменства не знає, на яку дорогу ступити й куди простувати, щоб його праця не була марна, щоб і він бодай своєю щирою охотою причинився до здійснення великої життєвої думки: реальної просвіти й піднесення нашого народу».

Драгоманов, між іншим, указував, що коли не хочемо відокремити освічених класів в окрему касту й тим самим засудити їх діяльність і літературу на мертвість і недостатчу оригінальності, мусимо старатись висловити наші думки готовою мовою селян, а нові слова мусимо творити в дусі народної мови та якомога зрозуміліше для народу.

«Українщина — це не тільки література на народній мові, себто мові більшості, це передача йому вислідів світової цивілізації, переважна, як не повна посвята інтелігенції, яка могла виховуватись тільки тому, що народ працює, обліваючись потом, на службу цьому народові, моральну, політичну, соціально - економічну з метою усунути від народу темноту, неморальність, експлуатацію».

Мертвеччину тодішніх літературних журналів у Наддністрянщині радив Драгоманов заступити перекладами Діккенса, Авербаха, Шпільгагена, Золя, Флобера, Еркман-Шатріана й вибором характеристичніших речей з Тургенєва, Некрасова, тощо від тих, які тоді друкувалися у «Друзі».

На вразливу душу юнака - Франка листи Драгоманова зробили сильне враження. Свідомство цього враження видно до деякої міри в листах Павлика до Драгоманова.

В листі з липня 1876 р. Павлик стверджував, що Франко жалувал свої такі слова із початку того року: «Я пишу для інтелігенції». А 2 листопада того ж року Павлик писав до Драгоманова, що Франко змінився так, що його не пізнати.

«Він хотів було відібрати собі життя, що таке перед тим думав і писав... Той чоловік, що казав мені торік: «Я не думаю писати по-хлопськи, за хлопів і для хлопів», тепер зовсім перевернувся, побачити можете із «Друга» (псевд. Мирон)». Слова Павлика написані під враженням франкового-вірша «Наймит».

Ще більша новинка на галицькому ґрунті були оповідання Франка з бориславського життя, друковані в «Друзі» за

1877 р. і відбиткою у другому й третьому випусках його «Писем» під назвою «Борислав», куди увійшли оповідання: «Ріпник», «На роботі» й «Навернений грішник».

У передмові до оповідань автор писав, що тим спільним заголовком обнята ціла низка оповідань, повісток та картин, ціль котрих — «представити вірно життя підгір'ян Самбірського та Стрийського околу». «Борислав звісний на цілу Галичину, ба й на цілу Європу, яко копальня нафти і земного воску, — та звісний, певно, лише з імені. Не знаю, — писав далі Франко, — чи приходило й на думку тисячам і тисячам освічених людей, що там рік-річно з'їздять задля інтересів, хоч поглянути на життя тої незлічимої сили «ріпників», що для них видобувають скарби з землі. А справді ні одно місце в цілій Галичині не представляє більше поля для студій — не так поетичних, як більше соціальних». Зауваживши, що «Борислав, хоч достачив нашому краю цінного матеріалу для освітлення і про домашній ужиток і про вивіз за границю, стався між тим западнею, в котрій гине і пропадає наше щасливе Підгір'я», — Франко писав про себе:

«Довгі літа мав я спосібність придивлятися тій страшенній експлуатації, що, мов зараза, шириться щораз далше, росте ураз із зростом нужди і недостатку в народі, — мав я спосібність оглядати й немало сумних, сумних наслідків її. Не говорю уже про жителів самого колишнього села Борислава, що з малими виїмками майже всі пішли по жебрах, Борислав висисає здовж і вшир всі сусідні села, — пожирає молоде покоління, ліси, час, здоров'я і моральність цілих громад, цілих мас. Перша група обнятих цим заголовком оповідань представить кілька інтересніших епізодів із життя робітників. У другій спробую подати деякі також не менше цікаві уступи із дотеперішньої історії Борислава».

Коли почали з'являтися в пресі перші бориславські нариси Франка, тодішня публіка почала кипіти гнівом.

«В однім із моїх бориславських оповідань, — писав Франко, — згадано без особливої похвали про бориславського священика, зараз надходить протест від якогось знайомого теперішнього бориславського пароха: «Як ви смієте накидатися на такого чесного і заслуженого патріота і видумувати про нього небилиці?»

1877 рік був переломний в особистому житті Франка. Обставини склались так, що Франко попав у число обвинувачених соціалістів у Львові.

Наприкінці травня 1877 року приїхав до Львова молодий поляк, який відрекомендувався в готелі як Станіслав Барабаш. Про нього писав Франко в некролозі Остапа Терлецького :

«Він прибув із Женеви, мав із собою велику паку книжок, переважно російських, а також рекомендаційні листи від різних заграничних революціонерів до різних осіб, поляків і русинів».

Він познайомився тут з Болеславом Лімановським, з провідником робітничого товариства „Gwiazda“ (Зоря) Августом Скерлем, бував у робітничих польських товариствах, але не віддав ні книг, привезених із-за кордону, ні листів, адресованих до деяких студентів - українців.

«Тим часом львівська поліція, стривожена звісткою „Czas“ -у про розширену в східній Галичині соціалістичну пропаганду та звістками львівських польських газет про московських агентів, які, буцімто, їздять по краю (тоді йшла війна між Росією та Турцією, і галицькі поляки боялися, щоб російська армія, йдучи повз галицькі границі, по дорозі не захопила, й Галичину, або, бодай, не викликала тут «гайдамаччини»), пильнувала кожного приїжджого і від першої хвилини мала на оці й Барабаша і, скоро тільки він почав готуватись до від'їзду, зробила у нього ревізію, забрала книжки й листи і заарештувала його».

На допиті він заявив, що називається дійсно Михайло Котурницький, але не хотів подати докладних звісток ні про свої родинні й особисті відносини, ні про давніші місця побуту. На підставі знайдених у нього листів і книжок поліція запідозріла його в ширенні соціалістичної пропаганди між польським народом у Галичині й Польському королівстві, а зокрема поміж робітниками. Поліція здогадувалась, що, як емісар польських соціалістів за кордоном, він мав утримувати зв'язок і бути посередником між партіями українських, російських і німецьких соціалістів.

Конспіративним псевдонімом Михайло Котурницький прозваний не тільки в усіх процесових актах, але й в статтях, що згадували про цю справу або були їй присвячені. Дійсно називався він Еразм Кобилянський. Як

І два його брати, Еразм вклав свою працю в польський соціалістичний рух. Студіював у Технологічному інституті в Петербурзі. Як зручного конспіратора вислав його петербурзький польський соціалістичний гурток 1877 р. зав'язати зносини з польськими, українськими й російськими соціалістами за кордоном, а головню наладнати в Галичині догідний перевіз книг, заборонених царською цензурою. Еразм Кобилянський був у Женеві й Цюріху, де зав'язав зносини з російськими соціалістами й Михайлом Драгомановим. Звідти привіз до Львова значну кількість російських книг і українських видань Драгоманова.

Під час трусу поліція найшла у Кобилянського два листи Драгоманова, які стали вихідним пунктом судового слідства й заважили дуже на перебіг судового процесу.

В некролозі Терлецького Франко писав, що в згаданих листах «були повиписувані не лише численні назви знайомих, але говорилося також про різні плани й надії Драгоманова, що були в смішній диспропорції до сил і здібностей адресатів та до тої роботи, яку вони повинні були робити наразі й поперед усього.

І так автор оцих рядків (цебто Франко) мав їхати по щось до Сигота, познайомитися там з гімназійною молодіжжю, відтам до Мункача (Мукачева), а якби можна, то й до Унгвару (Ужгороду): остерігано його при тім, щоб їхав обережно, не мав при собі нічого такого, що могло б компромітувати, і щоб старався приєднувати молодіж.

Ні перед тим, ні потім, — писав Франко, — між Драгомановим і мною не було згадки про таку місію, до якої я зрештою тоді, незнайоменний ані з політикою, ані з історією, ані з економією, молодий слухач класичної філології, був зовсім нездібний».

Обидва сповнені важкими наслідками листи Драгоманова відомі тільки з поліційного перекладу й резюме судового перекладача. Місія для Франка була висловлена в листі до Павлика. Судовий перекладач передав її ось як:

«Треба, щоб хтось спеціально поїхав до Чернівців. Щодо цього останнього, щоб Франко, або той, до кого лист, поїхав, наприклад, до Сигота, там ознайомився з гімназістами, звідти до Мукачева, а якщо можна б, то й далі до

Ужгороду, записав би пісні, перекази тощо. Але треба бути з голими руками й не мати при собі нічого, що компромітувало б, випитувати людей й збирати етнографічні й економічні записки та відсилати їх зараз до Галичини. Це потрібно для окремого збірника, який хоче видати. Прохає зробити це перед зборами (Академического кружка — М. В.), а якби не можна, то на канікули».

На підставі листів Драгоманова відбулися труси у всіх згаданих там осіб, а на підставі забраного в них листування — дальші труси в краю й у Відні. У Франка відбувся трус 11 червня 1877 р. По трусі його арештували, а 12 червня посадили до в'язниці карного суду. Тодішній опис його особи такий:

«21 років, місце народження Нагуєвичі, останнє місце побуту Львів, віроісповідання греко-католицьке, стан вільний, студент університету, будова тіла середня, зріст середній, волосся ясно-блонд, брови так само, очі сиві, чоло, ніс, уста звичайні, зуби здорові, борода й вуси рудаві, підборіддя заросле, окремі признаки ніякі, мова польська, українська й німецька, одяг міський».

В поліції допитували Франка найближчого дня, а в карному суді 21 червня. Під час допиту Франко вирішив заперечувати всі обвинувачення. Він відкидав і обвинувачення в соціалістичній агітації і навіть свою приналежність до соціалістів по характеру поглядів і переконань.

«Називаюсь Іван Франко, — говорив він, — родом з Нагуєвич, Дрогобицького повіту, маю 21 рік, обряду греко-католицького, стану вільного. Мої батьки Яків і Марія вже не живуть, а були рільниками в Нагуєвичах. Я ходив до гімназійальних шкіл у Дрогобичі, де почасти мій опікун (себто вітчим, М. В.) доставляв мені засоби прожитку, а почасти я утримувався з лекцій. У восьмому гімназійальному класі отримав я стипендію з фондації бл. п. Гловінського, а склавши іспит зрілості 1875 р., прибув я до Львова, де на університеті віддаюся філософським наукам. Саме цього року взяли мене до військової служби як однорічника охочого, а 1880 р. маю вступити до чинної служби. Судово не караний. В часі першого переслухання поліції повідомили мене, що я підозрений у зносінах з Драгомановим. Щойно в суді повчили мене, що я обвинувачений в агітації й ширенні соціалістичних засад. Цей закид рішуче відхи-

ляю від себе. Я є член тутешніх товариств «Просвіта» й «Академический кружок». В останньому товаристві належав я раніше до управи й був співробітником часопису «Друг», який він видавав, і до нього я сам писав найбільшу частину статей, бо моє зайняття — література, а то малоруська, або українська. З цієї причини були мені відомі твори Михайла Петровича Драгоманова, що служив давніше професором історії в Києві, а сьогодні живе в Швейцарії в Женеві й пише різні студії про історію українського письменства. Весною 1876 р. був Драгоманов особисто у Львові, відвідував «Кружок» і «Просвіту» й тут я не тільки бачив його, але й чув розмови, що він по більшій частині вів із Михайлом Павликом. Предмет розмови був звичайно спосіб, як уладити в згаданих товариствах бібліотеки з ціллю розвивати мову та збагачувати українське письменство. Про т. зв. соціалістичне питання Драгоманов не згадував і я ніколи не займався ним, тому й про основи соціалізму та спорідненого з ним нігілізму не маю жодного, хочби дрібку яснішого поняття, а уявляю собі, що завдання соціалізму є: піднести працю і вибороти для неї більше значення ніж для капіталу, а властиво завдання соціалізму є, згідно з моїми поглядами, піднести добробут простого народу й працюючих класів і звернути увагу багатих і інтелігентних людей, щоб діяли в цьому напрямі. Резюмуючи, подаю, що соціалізм це ніщо інше, як національна економія. Думаю, що нігілізм сягає не в порівнянні далі, ніж соціалізм, бо, поскільки я міг виробити собі поняття з часописів і розмов, нігілізм заперечує теперішній стан суспільності в цілості, значить, виказує, що маси народу, які віддаються праці, є гноблені панами, багатими людьми, духовенством і урядом, і тому треба теперішній суспільний лад знищити і розвалити. Якими засобами хотів би зробити це соціалізм, про це я не маю жодного поняття, бо сама ціль і програма цієї ідеї для мене зовсім неясна, ба, навіть чужа». Зрозуміло, що ці свідчення Франка ні в якій мірі не можна прийняти за правдиву характеристику його діяльності і, тим більш — його поглядів.

Уже сидячи в слідчому арешті, придбав собі Франко нового обвинувача в особі арештованого за крадіжку Карла Скаміні, який у судовій справі Франка відіграв роль поліційного шпигуна.

Акт обвинувачення Франка й товаришів датований днем 10 жовтня 1877 р. На судовій розправі допитували Франка другим із черги, 14 січня 1878 р., по Котурніцкому — Кобилянському. Франко признався до того, що був прихильник соціалістичних засад, що був член «Просвіти» й «Академического кружка» та співробітник «Друга», але перечив тому, що коли небудь належав до якогось таємного товариства з соціалістичними цілями та пропагував коли-небудь ідеї соціалізму. З Драгомановим познайомився, коли він був у Львові, але крім літературних зв'язків не мав із ним жодних інших зносин. На купівлю часописів прислав Драгоманов сто франків. Редакція «Друга» посередничала в доставі книг і газет, коли хтось звертався за ними до неї. Щодо закидів прокуратури на підставі зізнань Скаміни Франко заявив, що «Скаміні хіба в голові помішалось і він те, що обвинувачений оповідав йому про французьку революцію, про Комуни та про інші історичні події, прийняв за соціалістичну пропаганду. Зізнання Скаміни не заслуговують на віру, бо це така незрозуміла мішанина, що тільки в неосвіченій голові Скаміни могла витворитись».

Нарешті, Франко признався, що провинився тим, що без дозволу влади, розповсюджував брошуру Драгоманова, але цю помилку зробив лише тому, що не знав закону. Був переконаний, що кожен твір, який перейде цензуру, можна поширювати.

Відповідаючи на питання голови трибуналу, Франко заявив, що до складу редакції «Друга» увійшов восени 1876 р. й тоді також належав до управи «Кружка». А щодо духу, в якому «Друг» був редагований, пояснив ось як:

«Якщо маю сказати правду, то з хвилиною, як я увійшов до редакції, «Друг» не мав жодної тенденції, жодного витиченого напрямку й тільки пізніше ми умовились надати йому напрям реальної школи й простувати до чисто реальної мети, без жодних політичних домішок, а брати події з життя». Усіх розділів «Друга» не читав і не переглядав також бібліографії, бо це не належало до нього. Драгоманова бачив у Львові в «Кружку» й на університеті, але не мав ближчого знайомства з ним ані не писав до нього.

Правда, Драгоманов прислав йому сто франків, але як членові редакції «Друга», а не як приватній людині.

На закид голови трибуналу, що знав добре особисто Драгоманова, коли останній доручав йому місію на Угорщину і Буковину, Франко відповів:

«Міг знати мене, а властиво мої погляди з моїх творів, що я містив у «Друзі» й окремому виданні «Балади і розкази».

Відповідаючи далі на запити в справі запропонованої йому мандрівки на Закарпаття, Франко стверджував, що листи Драгоманова мали наукову мету, тому Драгоманов і доручив йому мандрівку на Буковину й Угорщину. Драгоманов задумував видати збірник, тому й писав у листі, що доведеться також зачепити Галичину.

«Драгоманова, — говорив Франко, — знав я остільки, що як він був у Львові, мене представили йому, але ближчого знайомства між нами не було».

Запитаний у справі зізнань Скаміни, Франко боронивсь ось як:

«Як неосвічена людина, Скаміна не зрозумів того, що я говорив йому, й помішав одно з одним так, що дійсно аж лячно слухати такі речі. В часі довгих зимових вечорів Скаміна допитувався мене, за що мене ув'язнили, а коли я відповів йому, що за соціалізм, Скаміна прохав мене пояснити — що є соціалізм, а я вияснив йому, наскільки міг, приступним способом. Про подружжя, про релігію, про стіжок сіна не згадував я і догадуюсь, що Скаміна, прохаючи часто мене, як освіченої людини, оповідати йому будьякі історії і події, помішав мої історичні оповідання про французьку революцію і Комуни з поняттям про соціалізм, його засади й простування. У зізнаннях Скаміни нема правди ані на макове зерно».

А як заважили зізнання Скаміни в справі Франка, видно з промови прокурора, що закинув Франкові, як дуже тяжку провину те, що той навіть у тюрмі старався пропагувати соціалістичні думки.

Засуд припав на 19 січня 1878 р. Франка засудили на шість тижнів суворого арешту й на кару 5 гульденів за недозволений кольпортаж. Присуд Франко прийняв. Таким робом просидів у тюрмі від 12 червня 1877 р. по 5 березня 1878 року. Безпідставність обвинувачення й засуду та фа-

тальні наслідки для деяких засуджених найкраще характеризувати б такими словами Франка з його праці про Терлецького:

«Ані в листах Терлецького, ані в цілій величезній у слідстві нагарбаній кореспонденції не знайшлося ані одного виразного натяку на якесь таємне товариство — дарма. По прокурорській теорії сам принцип соціалізму значить уже товариство, а що, як висловився прокурор при розправі, — тутешня влада нічого не знає про те товариство, то воно мусить бути таємним. В уяві прокурора Київ являється страшним огнищем соціально-революційного руху, як в уяві судді Крігсайдена петербурзькі «Отечественные записки» були революційним журналом, редакторів якого він велів би повісити. І хоч автор оскарження сам почуває, що фактична основа оскарження круха й що властиво він оскаржує не за факти, а за „zgubne zasady“, за те, що оскаржений „myślał“, то йому це було байдуже, досить, що все це „budzi podejrzenie“. І даремно Терлецький і інші оскаржені на розправі, признаючися до соціалізму, толкували легальність своїх поступків і зносили, даремно доказували, що спільність поглядів ще не значить таємного товариства так, як не творять його всі музиканти в оркестрі, хоч усі грають після однакового такту; даремно вказували на існування легальної соціалістичної преси й агітації навіть в Австрії; даремно доказували, що Драгоманов зовсім не голова товариства, що Київ зовсім не центр революції, що пропаганда соціалістичних ідей, і супонована від прокурора „szupna propaganda“ зовсім не те саме, що соціалістичні ідеї ширити вільно і т. і. Трибунал, зложений з одного кар'єриста й трьох духовних інвалідів, став на становищі прокурорської інтродукції і признав усіх оскаржених винуватими та позасуджував їх на кари — самі собою невисокі (найвища кара Котурницькому була 3 місяці), та для деяких молодих людей задля їх цивільних наслідків фатальні. Найменше значення мали ці кари для Сельського й Мандичевського: обидва були люди заможні, надто один медик, а другий укінчений правник і будучий адвокат, значить, обидва не дбали про урядову службу і пішли далі своєю дорогою. Вибив із колії суд Павлика й мене: ми були студенти філософії, числили на педагогічну кар'єру, а тепер мусили попрощатися з нею і доби-

ватися хліба наразі журналістикою. Я, щоправда, не покинув університетських студій, але трактував їх уже не як студії для хліба, а тільки шукав способів поповнити дійсно прогалини свого знання. Та найтяжче погербів Терлецький. Він, чоловік старший (поверх 35 літ), зламаний хворобою, втративши свою посаду, при тім без ніякого способу до життя, нездібний навіть до зтяжної публіцистичної роботи, а до того маючи на карку значні, як на його засоби, книгарські довги у Відні, знайшовся просто в розпачливім положенні».

Про перемену, що зайшла в «Друзі» й на письменському та життєвому шляху Франка, заговорив він уже перед тим в автобіографічному листі до Драгоманова. Тут писав, що він «в спорах кружкових не грав майже ніякої ролі, а хоч у «Друзі» мусив зразу друкувати «язичієм», то все таки у себе писав фонетикою і народним язиком. А коли в половині 1876 р. народний напрям узяв верх і заманіфестувався поперед усього виданням «Дністрянки», я, — писав Франко, — виступив в ній з першими оповіданнями з народного життя «Лесишина челядь», «Два товариші» та з перекладом «Повені» Золя (з «Вестника Европы»).

Пригадавши, що його нариси п. з. «Борислав» мали повний „succès de scandale“ серед галицької публіки, Франко писав до Драгоманова:

«Ви були перший і майже одинокий чоловік, що додав мені духа й охоти. З ваших листів до редакції «Друга» я вчитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними письменниками, і кинувсь читати Золя, Флобера, Шпільгагена так, як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Тургенєва та Помяловського, а далі Чернишевського, Герцена й т. і. В тих роках університетського життя я читав досить багато, хоч без розбору, більш белетристики ніж наукових речей. Лекції на університеті зовсім мене не зайняли й не дали мені нічогосінько — ані методу, ані здобутків. Я слухав класичної філології у покійного Венцлевського й зівав, слухав руської граматики й літератури у д-ра Огоновського. В р. 1877 в іюлі (в дійсності 11 червня. М. В.) арештовано мене і цілу редакцію «Друга». Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову, і котрий скінчивсь моїм засудженням, хоч у мене не було за душею й тіні того гріха, який мені закидува-

ли (ані таємних товариств, ані соціалізму, я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий) — був для мене страшною і тяжкою спробою. Дев'ять місяців, пробутих у тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано, як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зі мною по 14—18, перекидувано з камери до камери при ненастанних трусах та придирках (це, бач, за те, що я «писав», т. е. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутих олівцем пісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одно вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили мені «найліпше» місце до снання — під вікном напроти дверей; а що вікно задля задухи мусило бути день і ніч відкрите й до дверей продувало, то я щорана будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна. Та не сама тюрма була для мене найтяжчою спробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі, — сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усієї суспільності кинений на нас, страшно болів мене. Мене викинено з «Просвіти», заборонено приходити на «Бесіду» (клуб), бо д-р Шараневич, котрий пару разів побачив мене там, читаючи газету, настояв на тім, щоб мені конче заборонити приходити туди, а то він виступить з товариства, а коли мені справді заборонено, він таки виступив, а люди (з старших), котрі хотіли мати зо мною якенебудь діло, бачились зо мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало».

Найдавніший лист Франка до Драгоманова датовий 10 січня 1877 р. Листування почалось з того приводу, що по арештуванні Сергія Ястремського й Олександра Черепакіна у Львові попав Павлик під око поліції й не міг писати Драгоманову про біжучі справи, а виручив його Франко. В листі дня 6 лютого писав Франко про свій план видавати бібліотеку повістей:

«Заки скінчу це письмо, мушу з вами поділитися ще одною гадкою, яка цими часами мене зайняла, і спросити вашої ради. Я думаю іменно видавати бібліотеку найзнаменитіших романів і повістей заграничних, перекладених на

наше. Думка ця повстала у мене ще торік, як я переписувався з деякими нашими людьми, — ну, і всі заохочували мене до того. Тепер трапляється мені нагода добути *pervus regim* (головну річ), а саме грошей, зол. до 500, до чого дочисливши стипендію 110, яку побираю, вийде 600 з окладом зол. Спосіб видавання, гадаю, найвідповідніший випусками, в 2 або й більше листів печ. місячно. Печатаючи *petit-om* (старі, як пише мені один із провінції, не будуть читати, а ми, молоді, — в нас очі здорові), можна буде містити багато. На перший раз думаю видати «Мертвые души» Гоголя, відтак «Фромон син і старший Ріслер» А Доде або що такого. Бракує нам перекладачів таких, котрі би владали язиком, хоть я думаю, що хоть переводи й не будуть ліпші, як «Що діяти», аби лиш наші люди читали та розуміли, то воно своє зробить. Досі є готового матеріалу може з на том дрібніших кусників. Два паризькі письма Е. Золя, «Сверщок у закутку» Діккенса, хоч ще не увесь, одна новела Ф. Кабалеро, дещо з Брет-Гарта і ін.). Під час свят я б взявся до «Мертвих душ», а може ще хто знайдеться до Тургенева та Гончарова. Крім того перекладається на провінції Золя перший том «Ругон - Маккарів» і Доде «Фромон». Таким робом, гадаю, можна живо виробити собі на провінції хорошу публіку, бо таке видавництво принесло би двояку користь. Одно, що не було би «кафтолическим християнам» за що і на що гніватись, а друге, що все ж таки й гадки набрали б далеко реальнішого напрямку і погляду на життя».

Немає потреби цитувати дальших рядків Франка, продиктованих його журбою, звідки роздобути перекладачів, як і його згадок на цю тему в чергових листах до Драгоманова, бо здійснити план не дозволили Франкові в першій мірі нестача грошей на видавництво, а далі арешт, тюрма та її наслідки, але наведені слова вказують, у кого зародилась ідея здійснюваної від 1881 р. «Бібліотеки найзнаменитіших повістей» у додатку до «Діла». Хоч не в цій «Бібліотеці», але накладом «Діла» вийшов 1882 р. й Франків переклад Гоголевих «Мертвих душ». Перед ними перекладав Франко з російської літератури твори О. Пушкіна, Л. Толстого, М. Г. Помяловського, М. Лермонтова й М. Некрасова, як пізніше, з Ф. М. Достоевського, Салтикова-Щедріна й Вл. Соловйова. Згадане в цитаті «Що діяти» це початок Франкового перекладу повісті М. Г. Чернишевсько-

го, друкований в №№1—5 «Друга» за 1877р. В IV т. «Життя і слова» Франко надрукував переклад «Гімну Діві Неба» Чернишевського, тоді ж доданий до брошури Павла Грабовського «М. Г. Чернишевський. Біографічний нарис» (Львів, 1895 р.).

Для ширшої галицької публіки Франко мріяв видати бодай невеличку бібліотечку, а для тіснішого гуртка рад був стягнути поволі найкращі наукові твори, щоб на їх підставі перейти до популярно - наукових видань. Але арешт і тюрма перебили плани Франка. Вийшовши на волю, не знав куди кинутись і як продержатись. Тоді прийшла йому до голови думка, «з матеріалів, зібраних у тюрмі, написати обширну картину злочинського життя і послати її, в московському переводі, до якоїсь російської часописі», як писав в одному листі в половині березня 1878 р. Франко. З того плану залишився тільки початок під назвою «Івась Новітний. Повість із тюремного життя». Глибока душевна драма в його особистому житті, життєва нужда й маса праці при «Громадському друзі» та його продовженнях: «Дзвоні» й «Молоті» і при «Дрібній бібліотеці» не дали Франкові вільного часу на написання задуманої повісті з тюремного життя у Львові.

«Громадський друг» мав бути літературний і політичний місячник. Видавати його запропонував Драгоманов, призначивши на цю ціль і свою половину Уварівської премії за «Исторические песни малорусского народа», в сумі 250 карбованців. Своєю назвою задуманий журнал і нагадував львівського «Друга» й зазначував свій зв'язок із женеvською «Громадою». З п'ятьох сконфіскованих місць першої, виданої в квітні 1878 р. книги «Громадського друга» підпав у цілості конфіскації і програмовий вірш Франка «Товаришам з тюрми» з початком:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям...

Тон і зміст вірша наскрізь бойовий:

Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів - царів,
Ані тож за попів, ні за бога
Ні за панство, неситих панів.

Наша ціль — людське щастє і воля,
Верх розуму над віров сліпов,
І братерство велике, всесвітнє,
Вольна праця і вольна любов.

«Вольна любов» тут більше фраза, ніж провідна думка автора. У кінцевій строфі Франко запевнив читача, що:

Не від бога те царство нам спаде,
Не святі на руках го знесуть,
Але власний наш ум го посяде,
Сильна воля і спільний наш труд.

Словом, гасла Франка в його вірші були і визовом для тодішнього австрійського уряду і для галицького, зокрема старшого громадянства. Сюди увійшов і сатиричний нарис Франка «Патріотичні пориви», з приводу яких 1912 р. Франко пригадував:

«В р. 1878, вийшовши з в'язниці і приступаючи разом з М. Павликом до видавання місячника «Громадський Друг», я дав для першого номера цього місячника нарис «Патріотичні пориви», що трохи пізніше сплотив у мені намір у ряді образків змалювати деякі типи та появи з життя галицько - руської інтелігенції».

Сюди ж увійшов і переклад Павлика та Франка твору Ал. Шефле «Що таке соціалізм?», і на них двох спала вся редакційна робота. Притакуючи Драгоманову, що окремі речі з першої книжки «не визначаються надмірною легкістю», Франко боронив себе й Павлика ось як:

«При таких складі редакції, як у нас, і при такій допомі, як ми маємо, журнал не тільки конче вийде односторонній, але швидко і зовсім перестане виходити з оглядів фінансових. Ви знаєте більше - менше наш баланс і скажете може: не треба було пориватися наразі до такого широкого і дорогого видавництва. На це ми відповімо, що ми самі стоїмо тут на льоді, — щохвилини можуть прийти і не знать за яку чортову маму взяти нас до Іванової хати, — а тоді й журналові капут, значить нам хотілось би, так сказати, украсти того часу і паперу і видати якнайбільше в найкоротшім часі».

Питаючи поради в Драгоманова, як далі бути з видавництвом, Франко писав про себе:

«Я, правду сказавши, після Іванової хати (в'язниці) і одного дня не спочив і ходжу тепер, немов приголомшений, кілька слів годі склемезити. Просто, розпач береться, А тут ще наші домашні шпіони слідять за кожним нашим кроком і псують послідні каплі доброго гумору. По місті казки дивовижні раз-у-раз: що вже нас арештували, — то: будуть заарештовувати, стережіться,—то вішати будуть,—то процес виточать за Hochveerrat (державну зраду) і т. ін».

Друга книжка «Громадського друга» вийшла в першій половині травня 1878 р. З трьох речей, за які сконфісковано її, дві Франкові, а саме: вірш «Невольники» й переклад уривка повісті Золя „La faute de l'abbé Mouret“ («Помилка ігумена Муре») п. з. «Природа—церков». Починається книга віршем Франка «Думка в тюрмі», що протиставляє тюремний настрій автора позатюремному світові. В останніх двох строфах з'ясована «провина» автора.

За що мене в пута скували?
За що мені воленьку взяли?
Кому я і чим завинив?
Ци тим, що - м народ свій любив?

Бажав я для скованих волі,
Бажав для нужденних я — долі, —
І рівного права для всіх:
Се весь і єдиний мій гріх!

В «Невольниках» автор лежить у тюрмі в дощову ніч, але думка про святу волю не дає йому спати.

Про настрої, життя і діяльність Франка в тому часі маємо не одну цікаву подробицю в його листуванні з Ольгою Рошкевичівною. Напр., 30 липня 1878 р. він писав про себе самого:

«Я з гарячковою нетерпеливістю кидаюся до різноманітної роботи, рад би я денебудь винайти опору, щоб на неї відтак можна було опертися. Я стараюся зайняти весь свій час працею, думати про героїв своїх повістей, а не про будуче своє життя. Ба, не можучи оборонитися з цих думок, я чіпаю їх в свої руки і переробляю на повістярські мотиви, що робить мені дику сатисфакцію. Таких шкідливих у мене багато під пером, а ще більше в голові. Ох, коли б лише сили, спокою, тихого, безпечного життя, — а всі ті картини й характери вийшли б так стрійно і щільно на світ,

що наша література мусила б зробити «зворот направо», — а й горда заграниця забалакала б не так про „Schreiberlein aus dem Bärenlande!“ (писанину з країни ведмедів). Але, бачиться, — нім сонце зійде, роса очі виїсть; нім зможу до чого добитися, то й мене не стане».

В другому випуску «Громадського друга» розпочався друк, писаної ще перед арештуванням, повісті Франка з бориславського життя „Boa Constrictor“, що продовжувалась і закінчилась у двох дальших випусках, виданих у формі «галицько-української» збірки під заголовками «Дзвін» і «Молот». «Дзвін» вийшов у першій половині серпня 1878 р. Саме в «Дзвоні» надруковані перший раз «Каменярі» Франка з бадьорим закінченням:

І так ми далі йдем, в одну громаду скуті —
Всесильнов думкою, — а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті.
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастє всіх прийде по наших аж кістках!

З «Каменярами» вповні гармоніює «Моя стріча з Олексом» Франка, що починається малюнком положення, в якому опинився Франко після тюрми:

«Я чоловік проклятий, ненависний, прогнаний споміж чесних, — одним словом, проскрибований — це сама відповідна назва. Це не значить, що, приміром, моя совість стає супроти мене, або щось подібного, — ні, це значить тільки те, що люди «чесні» (коли хочете, можете звати їх «багатими», «сильними», «практичними», — це на одно вийде) випхнули мене з «чесного» і «порядного» товариства, — то є, попросту споміж себе. І зовсім справедливо! Моє ім'я враз з кількома іменами подібних до мене «во время оно» оббігало весь край, було пострахом усіх «мирних і вірноконституційних горожан», з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли найстрашніший гвалт, я і мої товариші сиділи спокійно і смирно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно. Але возьмім, приміром, що діло зовсім так не діялось, що мені і моїм приятелям про перевороти та революції і не снилось, — то що з цього? Чи вже те одно, що я сидів у тюрмі, не вистачає, щоб навіки запламити мене в очах «чесних людей»? Ба, але всевідучий

і всемогучий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмові добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до останку в р. 1872, в моїх очах доглянув іскру такого вогню, котрий може запалювати доми «мирних горожан» не гірше нафти. Одним словом, — я оказався кругом винним на суді, — значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупроти мене зовсім справедливі».

Порівнявши себе з учнем по скінченні шкільного курсу, Франко оповідає:

«І я також пройшов курс науки «порядних людей», просидів поруч них довгі літа і получив вкінці свідоцтво, — правда, трошки не так написане, як звичайно, — але все таки увільняюче мене від дальшого сидження на проклятій лаві, — я вийшов на двір, на свіжий воздух. У моїй голові кишіли нові мислі, нові враження, а посеред них чимраз сильніше визначувалися звуки сумної, а щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям.

Я чув, бачив, знав з сильного биття серця, що це правда, що пута порвалися, що давнє життя пропало, — а на першу хвилину, на перший свободний віддих це вистачувало. Правда, з чуттям, хочби яким сильним і гарячим, віку не проживеш. Життя проскрибованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще донедавна запевнювали йому свою приязнь, — таке життя всякому швидко надоїсть».

Серед даних обставин застаються дві дороги: «або, посипавши голову попелом та роздерши й ці послідні «риз», що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був «чесним і порядним», та йти «на розпуття і стогни града» — просити всякого «порядного» про прощення за страшну, хоть і не сповнену провину; або раз назавжди плюнути на цілу «штуку», взяти на себе «хрест свій», — це значить, стати добровільно, доразу, безповотно в ряди проскрибованих і, не оглядаючись, іти шукати для себе такого самого товариства».

Перед Олексою Сторожем — назву Сторожів мав у селі весь рід, з якого походив автор — виклав Франко популярно теорію того, за що його судили й за що він сидів у тюрмі. Вислухавши його, Олекса сказав:

«Ох, брате, брате любий! Ачень то бог дасть, що з наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно. Най тебе бог держить, на тій дорозі, коли ти раз на неї став».

Олекса кинувсь обіймати й цілувати Франка. Жінка й діти обступили його.

«В моїх очах, — читаємо в оповіданні Франка, — по двох довгих-довгих літах перший раз закрутилися чисті сльози зрушення. Весь світ мені прояснився, — нова сила вступила в мене, немов це кожне з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, свої сили вливало в мене...»

Оповідання кінчається рефлексією:

«Але що ж, добродії, — такі хвилини лучаються тільки «проскрибованим» так, як той тільки чує вдесятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем ката! Правда, життя «проскрибованого» часами сумне й важке, — але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній спокій, сила й ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненасганна боротьба проти темноти, фальші й дармоїдства. А ще до того такі хвилини, одна з котрих стоїть за все життя, життя в затрутім, удушливім воздуху недумства. Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвилин варто плюнути на всі «пута», варто стати «проскрибованим»!»

Тому, що в серпні 1878 р. пішов Павлик відсиджувати тримісячний арешт за першу книжку «Громадського друга», Франко вклав найбільше редакційної праці в останню збірку, що під назвою «Молот» вийшла на початку 1879 р. Як багато працював тоді Франко, видно з одного його листа до Ольги Рошкевичівни:

«Часу маю так мало, — писав Франко, — що аж мені голова тріщить. Друкую дальшу книжку нашого видавництва, кінчу „Boa Constrictor“ редакую і порядкую різні вісті з Галичини, пишу «Критичні письма», пишу до „Tygodnia“ „Pracy“ та й ще наукові роботи для університету, — ось ти представ собі, на який я тепер розірві! Вже й очі почина-

ють мені боліти, — але це байка, — треба жити інтенсивно, коротко, а діяльно, раз, а гаразд, це моя засада».

Декілька разів Франко признавався, що ні він, ні Павлик не були приготовані до такого видавництва, як «Громадський друг». Наприклад, в автобіографічному листі до Драгоманова він писав:

«Признати треба, що до видавання такого часопису, як «Громадський друг», ми обидва з Павликом були зовсім не-приготовані, не мали ані достаточної підготовки теоретично-наукової, ані практичного знання свого краю й людей. Старші народовці і попи нас цуралися, при нас стояла тільки горстка молодезі, тим часом, коли нам самим треба було ще багато вчитися. Я, зрештою, не покинув університету і користав головню з викладів д - ра Охоровича, котрий читав філософію, психологію, антропологію і преісторію. Пару курсів я працював у нього в семінарі, слухав також курс економії у проф. Білінського. Бував на викладах римського права проф. Зьрудловського, німецької літератури проф. Зауера, не покидаючи й викладів проф. Огоновського».

У цьому ж листі до Драгоманова Франко згадав й ось що:

«Ще 1878 р. я написав невеличкий катехізм економічного соціалізму, котрий був виданий львівськими робітниками».

Повідомляючи Ольгу Рошкевичівну в листопаді 1878 р., що писав «по - польськи маленький катехізм, котрий ачень причиниться трохи до розширення «релігії», Франко признавався ось до чого:

«Весь катехізм коштує мені досить праці, бо вже третій раз його переробляю, — і має він містити всю теорію в її головних точках якнайприступніше виложеною. Це роблю на жадання тутешніх християн».

Очевидно, під «релігією» треба розуміти соціалізм, а під «християнами» — соціалістів. 26 грудня 1878 р. Франко писав до Рошкевичівни:

«Катехізм уже готовий і ачень, ще з цим листом зможу тобі його післати, — як ні, то в другій коверті».

Згаданий катехізм вийшов без жодного заголовка й починається одразу питанням:

„So to jest socjalizm?“

Наприкінці 1878 р. львівські друкарські робітники вибрали Франка на редактора свого органу „Prasa“, а зміна в редакції зазначилась 1879 р. тим, що з органу друкар-

ських складачів „Ргаса“ стала ширшим органом, взагалі органом трудящих робітників.

1879 р. Франко співробітничав у «Правді», де, між іншим, надруковане його оповідання «Олівець». Редагуючи наново «Олівець» або готуючи інше подібне оповідання, Франко в листі з 7 лютого 1879 р. інформував Ольгу Рошкевичівну:

«Своїм звичаєм я перервав позачинані роботи і пишу для «Правди» повістку зі свого шкільного життя, — але не з Дрогобича, а ще з села. Не знаю, чи надрукують її, — але як надрукують, то я пришлю тобі. Може трохи напудишся мого портрету, який там змальований, але думаю, що аж з цілого ряду таких портретиків з різних літ моїх шкільних часів потрапиш пізнати, який дикий і поганий чоловік я був до знайомства з тобою і яку огромну корисну перемену в цілім моїм характері зробило тоте знайомство і моя любов». По упадку «Громадського друга» Франко вперто заходився, щоб заснувати якесь нове прогресивне видавництво.

«Коли М. Павлик, — писав Франко в автобіографічному листі до Драгоманова, — був змушений виїхати за границю, я почав разом з купою молодезі видавати «Дрібну бібліотеку» і задумав було видавати часопис «Нова основа», та це не вдалось. Ще 1878 р. поклик з Відня до співробітництва в виданні «Слов'янського альманаха» змусив мене засісти до писання новел з життя народного; деякі з написаних тоді новел були друковані пізніше («Мавка», «Муляр», одна надрукована в другім томі «Слав. альманаха» (сконфіскованім) так і пропала (це мова про «Микитичів дуб», якого передрукував Франко в збірці «На лоні природи» з 1905 р. з примірника «Слав. альм.», закупленого мною в одній із львівських антикварень. М. В.), але тоді таки я задумав в цілім циклі новел списати по змозі всі боки життя простого народу і інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. і.».

Згадавши про своє співробітництво в „Tygodniu“, де між іншим подав три типи «Рутенців», Франко писав далі:

«Одночасно кінчив я деякі давніше позачинані роботи, особливо переклад поеми Гейне „Deutschland“, «Фауста» Гете, «Каїна» Байрона, розпочав перекладати Шелі „Queen Mab“.

Рік 1879 був високотрагічний у душевному житті Франка, головню в час від пізньої весни до вчасної осені. Виправ-

дуючись наприкінці червня перед Павликом, що не написав однієї статті, Франко признавався:

«Покищо я не писав нічого, бо формально одурів і зідійотів тут серед усякої погані. Цілими днями лежу або ходжу і проклинаю все, а до жодної роботи не можу взятися, хоч гинь. Моя лолінська історія (з Ольгою Рошкевичівною. М. В.), богу дякувати, кінчиться і, як всі правдиві історії, — сумно, сказав би я, трагічно».

Але й тут Франко снував нові видавничі плани, як ось план «видати газету напрямку вже зовсім рішучого, а іде про те, щоб подати азбуку науки (економії і природи), при тім повісті і критику. Газета має зватись «Нова основа» і перейняти прояснені новими здобутками традиції «Друга»... Я думаю, що зараз же зразу почне міститися систематичний виклад економії після Чернишевського і Маркса, хроніка наук природничих і окремі розправи по спеціальним питанням (переклади), а з повістей або щось із Діккенса, або «Підлип'яни» Решетнікова».

Від першого номера «Нової основи» мала також друкуватися нова повість Франка «Борислав сміється», про яку на початку вересня 1879 р. автор писав до Рошкевичівни:

«Аж при самім кінці вакацій почав оце писати свою повість до «Нової основи», «Борислав сміється». Це буде роман трохи на ширшу скалю від моїх попередніх повістей і побіч життя робітників бориславських представить також «нових людей» при роботі, — значить, представить не факт, а, так сказати, представить в розвитку те, що тепер існує в зароді. Чи вдасться мені така робота, — не знаю, але я взявсь до неї сміло, — треба буде трохи понатужитись, ну, і ачень дещо вийде. Головна річ, представити реально небувале серед бувалого і в окрасці бувалого. Для того то я й відложив набік «Івася Новітнього» до кращої пори».

Щодо підручника економії — Франко ладив його на селі, куди виїхав у другій половині липня. «На селі, — писав він до Павлика, — я працюю регулярно і досить пильно — пишу щодня 5—6 сторін чверткових. Покищо займаюся ладженням підручника економії, зрозумілого для гімназистів, а то й для селян, котрі дещо читали... В підручнику цім мого нічого, але, взявши за підставу порядок Марковича, я перекладаю уступи з Чернишевського, Міля та Маркса, додаючи або відкидаючи з Марковичевого зводу, що мені видається

відповідним. Досі маю вже скінчену майже продукцію (звиш 8 арк. письма — 4 арк. друку)».

До «Основ суспільної економії» задумував Франко додати «Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії» Карла Маркса в своєму перекладі, а що не мав де надрукувати підручника суспільної економії, хотів видати свій переклад із Маркса в «Дрібній бібліотеці». Для неї ж призначував також і свій витяг із «Анти-Дюрінга» Фрідріха Енгельса п. з. «Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса».

Та ні одній ні другій речі не судилося появитись у своєму часі друком і вони надруковані за 10 років по смерті перекладача в №№ 4—9 львівської «Культури» за 1926 р. Що ж до самого підручника суспільної економії, його частину проробив Франко 1883 р. й дав «Просвіті», яка і випустила її окремою книжечкою п. з. «Про гроші і скарби».

1880 р. довелось знову Франкові просидіти в арешті. В автобіографічному листі до Драгоманова оповів він про цю справу ось що:

«З початком (мабуть, в марті) 1880 року я виїхав в пов. Коломийський до Кирила Геника до Березова, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арештований в Яблоніві і потім ураз із К. Геником, Ковцуняком і ще кількома іншими пришпилений до процесу, що вівся в Коломії проти сестер Павликівен і селян Фокшеїв. Нас тримали три місяці і пустили, а мене спеціально, як неналежного до цього повіту, велено було відставити під ескортою поліції на місце уродження. Цей транспорт по поліцейським арештам в Коломії, Станиславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів в моїм життю. Вже до Дрогобича я приїхав з сильною гарячкою. Тут впаковано мене в яму, описану в моїй новелі «На дні», а звідти ще того самого дня (через протекцію) післано пішки з поліціантом до Нагуєвич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну пропасницю, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернувся до Коломії, щоб удатись до Геника, прожив там страшний тиждень в готелі, написав «На дні» і на останні гроші вислав її до Львова, опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, я заперся в своїй кімнаті в готелю і лежав півтора дня в гарячці й голоді, ждучи смерті, безсильний

і знеохочений до життя. Один із моїх союзників, посланий Геником, спас мене від голодної смерті. Я ще раз поїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішки пішов до Березова, де в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, лікуючись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі. В коломийській тюрмі я зібрав значне число пісень, приповідок і інших матеріалів етнографічних, а також написав ряд віршів, з котрих тільки невелика частина досі була друкована. Але недовго я міг попасати в Березові. Староста коломийський дізнався про мій побут і наказав жандармам приставити мене до Коломиї, а що у мене не було грошей на підводу, то жандарм, ще хворого, в літню спеку, погнав мене туди пішки. Тяжка це була дорога, після котрої мені на обох ногах повідпадали нігті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши у мене паспорт, але мусив мене пустити на волю, а тільки написав до намісництва до Львова просьбу, щоби заборонено мені побут в Коломийським повіті, і намісництво це вчинило. Я не дожидався другого примусового транспорту і поїхав до Нагуєвич, відки восени вернувся знову до Львова і знов записався на університет. У Львові під час моєї неприсутності надруковано мою новелу «На дні» на складкові гроші деяких молодих русинів, поляків і євреїв. Новела ця зробила сильне враження; польський її переклад зачав (та не скінчив) друкувати робітничий часопис «Praca», співробітником котрої я був ще від 1878 р.»

«На дні. Суспільно-психологічна студія» Франка вийшла як 14 і разом останній випуск «Дрібної бібліотеки». Під текстом стоїть дата написання: 17 — 20 червня 1880. На зворотному боці заголовного листка приходить іронічна присвята: «Посвячую громадському урядові богоспасаємого міста Дрогобича. Автор».

Про план виїхати до Березова писав Франко до Павлика в лютому 1880 р. Нарікав, що все розбивалось наслідком браку грошей: «З «Новою основою» нічого не знати, — все мало зробитися по моїй поїздки в Росію: ну, але, звісна річ, про це тепер думати ніщо, а у нас годі набрати настільки своїх грошей. Та й коли б де можна заробити, то б чоловік за продався хоч на як довго, — а то бо годі. От я з початком року найнявся до підлого «Діла» новинки писати, — іншої роботи Володимир Барвінський не хотів уступити, ну.

але тепер по виході Шеля, де я його сокрушив (це мова про статтю Франка «Редакція «Правди» в боротьбі з вітрянками», надруковану в додатку до книжечки «Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині» Ганса Шеля. М. В.), і він відвернувся геть — новинки, правда, писати каже, але ані газет не дає, ані не платить. Нікуди, чоловіче, повернутися, так що я мушу від 1 марта їхати на село, а іменно в ваші сторони до Березова, до Геника, ачень я там буду могти скінчити яку довшу повість, котру би можна було продати хочби чортові лисому, а то тут за вічною грижею й гадки нема про белетристичну роботу».

Гроші на залізницю на виїзд зо Львова до Коломиї отримав Франко від редакції «Правди». Коли ж Павлик розгнівався на нього за те, що друкував свій переклад із «Фауста» Гете в «Правді», Франко боронивсь так:

«Щодо «Фауста», то скажу лиш те, що дав я його в «Правду» по поводу крайньої нужди, коли вибирався на село, і мені за нього дали 15 р. на дорогу — в жандарські лапи».

Термін 1 березня визначив Франко в листуванні з Ольгою Озаркевичевою, перед тим Рошкевичівною, що з тугою вижидала нагоди побачитись із Франком. Про саму зустріч Франка з Ольгою маємо оповідання Андрія Темери в нарисі «На дні». В дорозі з Коломиї до Березова, а саме в Яблонові, Франка та його приятеля, народного учителя Кирила Геника, що виїхав проти нього, арештували 4 березня 1880 року. Кирила Геника мав приготувати Франко до іспиту зрілості. По тримісячному слідчому арешті випустили Франка на волю 3 червня 1880 р.

До генези своєї новели «На дні» подав Франко 1903 р. прецікаві автобіографічні спогади в фейлетоні віденського щоденника „Die Zeit“ № 167 під заголовком „Wie ich dazu kam? Eine Erinnerung“ («Як це сталося? Спогад»), як свого роду коментар до надрукованого в №№ 164—185 німецького тексту Франкового оповідання під назвою „Der Bodensatz“ у перекладі Карла Гельбіха. Ось ці спогади Франка:

«Як це сталося, що я написав «На дні»? Моя уява допомогла мені при цьому дуже мало, а ще менше яканебудь реалістично-натуралістична доктрина. Я був тут, так сказати, редактор з допомогою ножичок супроти дійсності і мусив тільки прикроювати і зшивати з матеріалу, який

доставив мені багатючий досвід в обсязі цього дня. Але як я прийшов до того, щоб набрати там досвіду, про це бажав би я коротко розповісти.

Було це 1875 року, коли я, зелений абітурієнт з провінціального міста Дрогобича, яке не вибивалося ні своїм духовним рівнем, ні товариськими відносинами, ні взагалі якнебудь, прийшов до Львова в університет. Львівський університет не був тоді ніякий світильник у царстві духа; що більше, його можна б порівняти з закладом для культури безплідності в духовній сфері. Ще сьогодні беруть мене холодні дрижаки при згадці про педантичні, безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке переживання мертвої книжкової вченості, про це рабське дотримання друкованих зразків і словесних формул. Один з найздібніших учителів того часу Ф. Зьрудловський мав звичку після того, як перейшов на пенсію, щоразу приходячи до нового товариства, рекомендуватись так: «Я є той Зьрудловський, що протягом тридцяти літ забивав памороки молоді римським правом, а коли нарешті прояснилось мені в голові, то не мали мене за злочинця, а тільки за божевільного». Інші, більш безглузді панове не втратили свого розуму, але переживували спокійно і з святою повагою свою пашу, аж до свого блаженного кінця.

Треба додати, що тоді в Львівському університеті не викладали ні філософії, ні психології, ні славістики, ні романістики. А психологія, філософія і педагогіка були в руках одного професора Євсевія Черкавського, українця з роду, польського шовініста з замилювання і політика з професії. Як депутатові лишалось йому мало часу для університету, а буваючи там, мав звичку читати страшним гробовим голосом з старих зошитів якнебудь пусте верзіння, що не мало ні початку ні кінця, мабуть, це був курс, який він розтягав не на семестр, а на ціле п'ятиліття.

Я пристрасно прагнув знання, але одержував тільки мертвий крам, а його треба було проковтнути, якщо бажалося дістати цісарсько-королівську посаду. Студіювання ради хліба, а не науки — це було гасло тодішнього Львівського університету, а може крім єдиного винятку — історика проф. Ліске, але я не ходив на його лекції.

Я розчарувався, відчув огиду і почав шукати знання поза університетом. Я читав Діккенса, Толстого і Золя, дістав

книгу Брандеса про Ласалю, потім дещо з брошур Ласалю, і став соціалістом. Рішальний був вплив Драгоманова, київського професора, який після репресії проти нього в 1876 р. емігрував на чужину і своїми писаннями, а ще більш своїм приватним листуванням старався збудити в українській молоді дух критики, віддання інтересам зубожілого й занедбаного народу, любов до справжньої життєдайної науки, її гідність і чесність. Я, селянський син, що завжди стояв близько до життя своїх братів і свояків у селянському каптані, почував себе глибоко захопленим такими словами, хоч для мене не було ясно, як я, засуджений на класичну філологію пролетарій, міг би дійти до того, щоб віддати свої сили на службу селянських інтересів.

Пан біг знав це краще. Одного гарного дня — це було прекрасного літа 1877 року — мене арештували й замкнули в в'язницю. Слідчий суддя випитував мене про соціалізм і нігілізм, як і про мої знайомства, очевидно, також про Драгоманова, який тоді жив у Женеві і якого я тільки раз особисто бачив, але не говорив з ним.

Після шістьох місяців напруженого слідства прокурор за допомогою кількох уривків речень, вирваних з листів Драгоманова та інших обвинувачених, — нас було більше, — утворив таємне товариство таким же простим, як і геніальним способом. «Відомо, — так починалось дослівно мотивування його обвинувачення, — що існує соціалістична пропаганда, а що уряди не терплять її, то вона діє через таємні товариства». Отже досить, думав обвинувач, довести, що хтось є соціалістом, щоб його тим самим притягнути до суду за участь у таємному товаристві.

Ми, обвинувачені, могли до захриплення говорити, щоб доказати, що соціалізм — це доктрина, а не якийсь таємний союз, що соціалістична пропаганда діє в Німеччині й навіть в Австрії зовсім легально і що увесь зібраний протягом місяців слідства проти нас матеріал не доводить найменшого сліду існування таємного союзу.

Все було марно. Наші судді знали про соціалізм не менше, ніж прокурор, — та ж усі вони займались наукою в університеті тільки для хліба, не цікавились жодним соціальним питанням і по одержанні посади, певне, не про читали жодної книги, крім романів. А, крім того, ми, обвинувачені, були українці, крім одного поляка з Росії, який,

власне, дав привід до процесу, а саме: пануюча польська каста мала саме тоді приховати справжній польський таємний союз, заснований для вербування польського легіону, щоб допомогти туркам проти росіян, а евентуально окупувати Галичину, щоб утворити тут польський національний уряд, в разі, якби росіяни визнали це за добре. Нас засуджено — певно не дуже суворо — від шістьох тижнів до трьох місяців арешту, але цього було досить, щоб таких студентів філософії, як мене, раз назавжди вибити з життєвого шляху. Пропала для мене надія дістати посаду гімназійного вчителя, пропала марно ціль моїх університетських студій. До того ж я не мав жодних засобів розпочати які-небудь інші студії, бо перестрашена процесом українська суспільність відвернулася від усіх засуджених, немов від зачумлених. У в'язниці, не знаю чому, ставились до мене з особливою суворістю. Запхано мене до найгіршої камери, до злодіїв, убійників та інших звичайних злочинців. Шахраї і великосвітські пройдисвіти, що час від часу приходили до в'язниці і протратили багато грошей, мали найкращі камери, світло, послуги, різні привілеї, — це були справжні аристократи. Протягом дев'яти місяців, які я провів у тюрмі, сидів я переважно у великій камері, де перебували 18—28 злочинців, де зимою ніколи вікно не зачинялось і де я, слабкий на груди, з бідою добивсь привілею спати під вікном. Таким чином уникнув я небезпеки вдихати вночі густе затхле повітря в його безпосередній силі, але зате прокидався майже завжди з повним снігу волоссям на голові. Цьому відповідало й ставлення сторожі. Раз я почув себе хворим і десять днів поспіль просився до лікаря, але мене не допустили. Протягом перших трьох місяців свого ув'язнення я не одержав жодного листочка друкованого паперу, тільки пізніше дістав дозвіл одержувати книги.

Це була перша школа, яку я пройшов на дні галицького суспільства. Незабаром мала поступити друга в виправленому виданні. Взимку 1880 р., не маючи ніяких засобів, щоб жити у Львові, подався я на село, в Коломийський повіт, де мав одержати приватну лекцію. Під час подорожі до місця мого призначення задержали мене жандарми в містечку Яблоніві, заарештували і відпровадили до Коломиї. Чому? Недалеко, в Косові, стався злочин: селянин стріляв у війта, правда, не вбив його, але все таки поранив. Селянин і його

спільники були заарештовані, а що він заявив себе атеїстом, то негайно була посаджена в тюрму сестра засудженого разом зі мною в 1878 році Павлика, Ганна, яка також жила в Косові і була засуджена тоді «за вербування членів до таємного соціалістичного союзу, але сама вона не належала до нього». Соціалізм і атеїзм — так думали собі панове в коломийському суді, — це ж діти одного духа. А що я тепер саме випадково попав у повіт, хоч і до місцевості досить віддаленої від Косова, то для тих панів було зовсім природно уплутати мене в коломийську історію, хоч я не мав найменшого поняття про неї. Таж я був також соціаліст! І таким чином мусив я знову зазнати тримісячного слідчого арешту. Тільки тоді побачили ті панове, що я таки непричетний до справи. Президент коломийського суду прийшов особисто до мене в камеру сказати, що мене визнали зовсім невинним, і велів потім приставити мене до місця мого народження, бо я не був належний до повіту.

Так попав я в високу школу дна суспільства, пізнав страшні ями, одну з яких старався вірно змалювати в своїй новелі, хоч і блідо й не хитро. Коломия і Станиславів, Стрий і Дрогобич були станції мого шляху, і, хоч ця мандрівка етапами тривала лише декілька днів, напала мене в ці дні сильна пропасниця. Але що в місці свого народження я не мав що робити, то незабаром виїхав назад до Коломиї, щоб зайняти свою посаду. Проте, староста не дозволив мені йти на село, доки не одержу з Дрогобича правильного паспорту від політичної влади. Я написав до Дрогобича і ждав у Коломиї. Хворий на пропасницю, без грошей, і без знайомих, сидів я в темній кімнаті в готелю і пробував відтворити на папері картини, які бачив останніми днями. Так з'явилась оця новела. Написана вона протягом трьох днів. Коли я скінчив її, відчув себе таким ослабленим, таким виснаженим голодом і хворобою, що за останні крайцарі купив конверт і марку, послав свій рукопис до Львова до одного знайомого, потім вернувся до готелю і положився щоб умерти. Я лежав так три дні, дрижачи від пропасниці, без думок і без охоти до життя. Тільки бідний готельний слуга приносив мені іноді декілька ложок супу. Лише через три дні прийшов знайомий, у якого я мав одержати лекцію, і я піднявсь, поїхав до Дрогобича і там одержав паспорт. Потім

вернувся я до Коломиї і поїхав на село. Цей страшний епізод мого життя закінчився».

III.

На Франкову новелу «На дні» появилася коротка замітка в «Зорі». Непідписаний автор замітки починав заявою, що Франко відомий українській суспільності «з численних розправ судових в справах соціалістичних; діяльність його кінчиться, звичайно, засудженням на кару в'язниці». Свою замітку автор кінчив: «Ми високо цінімо талант п. Франка і його працьовитість і думаємо, що власне задля цього таланту і цієї праці з тисячних грудей, по прочитанню горішнього уступу (себто по-своєму зацитованого в замітці кінця одинадцятої глави. М. В.) понесеться однодушний поклик: «Якнайскоріше вертатися!».

Автора замітки бачив Франко в редакторів «Зорі» Омелянкові Партицькому, тому й звернувся до нього з довгим листом, закидаючи, що боронить своїх ідей систематичною брехнею, що замість рецензії твору дав рецензію Франкової особи.

«Ви вказали своїм читачам — писав Франко — соціаліста роздумуючого, рефлектуючого над власними переконаннями, готового відректись їх, т. є. наймилішого, що в нього є на світі, для правди, для поступу. Ви показали затим, що тим зненавидженим і заклятим соціалістам правда і поступ дорогі над усе на світі. Ви показали, що ці окричані соціалісти це не череда сліпих та бездумних баранів, що ідуть на незвісне, незвісними стежками. Ви показали, що вони вміють застановлятися і то застановлятися глибоко і серйозно над своїм ділом».

Зазначуючи, що автор замітки не виказав, щоб шляхи соціалізму показалися незгідними з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра й загального щастя, Франко стверджував:

«Ми цього не бачили і, бачиться, ніколи не побачимо».

Багато терпів Франко через те, що не мав де друкувати своїх писань. На закид Павлика, чому Франко друкує свої речі в «Правді», Франко відповів, що «друкується тому, бо нема деінде друкувати, а не задля ніякої спільності думок». Заходи Франка, щоб від жовтня 1879 р. виходив двотижневик «Нова основа» літературно-наукового змісту,

не закінчилися позитивним вислідом. Задумане видання закінчилось на надрукуванні програми, яку головню написав Франко. В головній основі здійснював програму «Нової основи» місячник «Світ», що під редакцією Івана Белея й Івана Франка виходив 1881—1882 р.р. Серед яких умов довелось тоді жити Франкові, яскраво свідчить його листування з Іваном Белеєм. В автобіографічному листі до Драгоманова Франко писав про той час таке:

«Не маючи з чого удержатись у Львові, я вже в великий піст 1881 р. вернувся на село до Нагуевич, де зразу жив під дозором жандармським і де жандарм радив мені вступити до василіян. На весну я перебув тиф, потому працював коло поля, кінчив переклад «Фауста», лагодив статті для «Світа» і кореспонденції для київської «Зари», котрих вислав дві, але з котрих ані одної цензура не пропустила. В р. 1882 за вашою підмогою «Фауст» вийшов осібною книжкою, а швидко опісля «Світ» упав. Я писав з села дописи до «Вольного слова» в Женеві, а одночасно лагодив на розписаний «Зорею» Партицького конкурс ширшу повість «Захар Беркут», котра й одержала премію і 1883 р видана була з «Зорі» осібною книжкою і була прихильно оцінена, між іншим, і «Киевскою стариною».

В яких гараздах жилося Франкові на селі, хай свідчать такі вислови з його листів до Белея, як:

«Іду, здається, нині до Дрогобича, хоть, правду кажучи, не знаю ще, в кого позичити чобіт, бо мої чєревики рознесли геть... От у нас уже зима заходить, — працювати б поночі, — здалась би лампа столова, а у мене нема. Чи не розкрутив би ти там якого гульденища, поки що буде з Києва, — чи буде, чи не буде... Я цього тижня нічогісенько не робив: весна була, треба було робити в полі, орати, та в лісі стратив днів кілька... Поганеньке тут мое життя, небоже, — раз-у-раз робота, котра вбиває мислі і томить мене так, що годі відтак забратися з силою до якоїнебудь духовної праці. Так і чую, що моя «письменська снага» ще-зає, що мені чимраз трудніше приходить щонебудь написати, що чимраз менше речей мені удається. У мене тут багато позачинаного, а ще більше позадуманого, — та що, ні часу, ані сили кінчити. А тут ще й недостача хоч скількинебудь оживляючого товариства, недостача всього, що будить в чоловіці думки і дає якінебудь враження, одностайне,

вправді, худоб'яче життя. А паче всього цілковита безнадійність на те що в будучім воно б могло бути якнебудь інакше. От, приміром, я бажав би на зиму прибути до Львова, — та що, відай це так і останеться „*primum desideratum*“ (побожне бажання)» і т. д. і т. д.

При таких обставинах життя, тим сильніше враження викликають в листах Франка місця, повні журби за робітничу справу, як «чи календар „Pracy“ буде виходити і чи треба для нього ескізу, про котрий просив Людв (ік Іплендер, один із кращих і освіченіших соціалістів у Львові. М. В.)? Мені тут страх трудно на щонебудь добутися, — в голові пусто. Але, якби треба, то все таки мусив би я зладити. Що з „Pracy-ою? (до неї посилав Франко дописи з села. М. В.). Що з з'їздом робітницьким? Невже ж таки загуло і прогуло? Людв. (іка Іплендера. М. В.) я буду просити про деякі книжки по економії політичній, хтів би я з слідуємим роком розпочати в «Світі» ряд статей економічних, популярно виложених, щоб з них по кількох літах зложилися ціла система суспільної економії».

З автобіографічного листа Франка до Драгоманова відомо, що в тих роках, від виходу з тюрми, були його зносини з львівськими робітниками досить живі, а «результатом зносин з робітниками і отих кружків (себто самоосвіти. М. В.) була видана в Женеві 1881 р. брошурка „Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicji“ написана при співучасті Франка. Само видання не обійшлося без своєрідної поведінки. Польські видавці зробили «друкарську помилку», як опісля пояснювали, й надрукували в заголовку „Program socjalistów polskich wschodniej Galicji“. Коли ж проти цього заперечували наддністрянські українці, польські видавці зробили другу «друкарську помилку», заліпили перший заголовок і надрукували інший, а саме „Program socjalistów galicyjskich“, щоб тільки не згадати про українських соціалістів і взагалі про українців на території колишньої Галичини. Сам же Франко задумував також по-українському видати популяризацію соціалістичної програми під назвою «Чого хоче Галицька робітницька громада» у вигідному кишеньковому форматі, але рукопис з його популяризацією перележав недрукований до 1924 р., коли побачив світ у грудневому зшитку львівської «Культури».

Видавництва Павлика, Франка й товаришів не засклеплювались не тільки перед українцями з Росії, але й перед іншими національностями. Коли в «Друзі» єдиний Михайло Драгоманов представляв Наддніпрянщину, в «Громадському друзі» та його продовженнях маємо статті й дописи ще Євгена Борисова, Федора Вовка, Василевського - Софрона Крутя, Олени Пчілки, а в «Світі» приходять писання і згаданих уже авторів, крім Олени Пчілки, й твори В. Александрова, Цезарка - Цезаря Білиловського, Івана Перекотиполя — Б. Грінченка, Ол. Кониського, що виступив тут і з власним прізвищем і під псевдонімами Верниволи й Перебенді і під ініціалами й криптонімно, П. Куліша, Ів. Нечуя - Левицького, М. В. Лисенка й В. Лиманського - Мови. Співпрацю наддніпрянців із наддністрянцями в «Світі» підніс і Франко в «Молодій Україні», зазначаючи, що «від молодіжі — тої, що працювала при «Громадських Друзі» і «Дрібній бібліотеці», — вийшов новий почин: няв'язати зносини з Україною, майже вповні зірвані В. Барвінським і не піддержувані ані «Ділом», ані «Батьківщиною», ані «Зорею». Це пробував учинити «Світ». Дуже цікаво порівняти його фізіономію з «Громадським другом». Зміст «Світа» був більш соціалістичний, ніж зміст «Громадського друга», але тон був уміркований і спокійний — і часопис уникав конфіскації, що тоді грозила на кожному кроці. Але найголовнішою прикметою «Світа» було те, що в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк із одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко й інші з другого боку. Це була спроба компромісу поступових і радикальних елементів усієї України-Русі». Правда, спроба не вдалась головно з особистих причин. Реакційні елементи обкидали «Світ» болотом у «Московских ведомостях», денунціювали його наддніпрянських співробітників у приватних листах, а згруповані при «Ділі» народовці іронізували собі з нього. Читачі знеохочувались неправильним виходом, мало передплачували «Світ» і він упав перед кінцем другого року видавання.

«Цей упадок, — запримітив Франко, — був тяжчий ніж упадок «Громадського друга». Бо коли той упав під ударами переслідування, то «Світ» загас серед байдужості публіки,

задля розтічі тих, що повинні були бути його співробітниками».

Наслідком передчасного упадку «Світа» лишилась недокінченою Франкова повість «Борислав сміється», писана від номера до номера.

Опинившись без літературного журналу, як риба без води, Франко поневолі пішов до «Зорі», де редактором був Партицький. Франко був змушений зробити у своєму листі до Партицького перший ступінь до поєднання, пересилаючи разом свою історичну повість під назвою «Захар Беркут» на розписаний «Зорею» літературний конкурс. Одночасно Франко заявив охоту співробітничати в «Зорі». А що Белей, ще видаючи «Світ», працював у «Ділі», притягнув до «Діла» також Франка. Про цей час написав Франко в автобіографічному листі до Драгоманова ось що:

«Зимою з початком 1883 р. я приїхав до Львова саме перед смертю В. Барвінського, і по його смерті якийсь час працював у «Ділі». До нього кликав мене Барвінський ще з самого початку його видавання 1880 р., але ми не могли погодитися. Пізніше, з села, я дав для «Діла» пару новел, а 1882, коли Барвінський був у Карлсбаді, ширшу статтю про галицьку індемізацію. Але й по смерті Барвінського я недовго був при «Ділі», а поїхав уже в апрілі до Вікна, куди запросив мене В. Федорович (за радою Корнила Устияновича) і поручив мені написати біографію його батька, бувшого в 1848 р. послом у Відні і автора невиданого досі діла філософічного. Я пробув там пару місяців, зібрав дещо трохи матеріалу з архіва, відтак поїхав на село до Нагуєвич, і зайнявся читанням книг і праць до історії політичної і економічної Галичини в роках 1810—1848. Восени я вернувся до Львова, щоб користати з бібліотек, і мене запрошено до редакції «Діла» і «Зорі». При обох цих часописах я працював від осені 1883 до початку 1885 р. В «Ділі» я головню наліг на крайові, економічні і громадські справи, випрацював реферат про справи економічні, що був виголошений д. Нагірним на вічу 1883 р. і зробив в цілій Галичині велике враження. На статті «Діла» про справи крайові почали звертати увагу і краківські станчики. Одночасно (1884 р.) я обняв в варшавському журналі „Prawda“ кореспонденції з Русі галицької замість Ревери - Рамулта; крім кореспонденцій я посилав туди й переклади деяких

своїх новел, котрих у мене за той час назбиралось значніше число. Деякі з них були друковані в календарях «Просвіти», а одна «Ліси і пасовиська» сталась навіть причиною, що звісний посол Поляновський в сеймі гостро ударив на «Просвіту» і радив відмовити їй субвенції. З кінцем 1884 р. Партицький обіцяв передати мені на власність «Зорю»; я поїхав до Вікна до Федоровича, щоб ще раз переглянути його збірки кореспонденцій з часу 1848 - 1870 рр., зібрав там за місяць багато матеріалу, а вернувшись до Львова, застав несподівану зміну. Народовці перелякались, що Партицький передасть «Зорю» в мої руки, Наталь Вахнянин виміг на нім те, що він передав її Товариству Шевченка. Я виступив з «Діла», котре зараз за пару день ударило на мене за статтейку, поміщену в „Kurjer-i lwowsk-ому“. Весною 1885 р. я перший раз поїхав до Києва, стараючись склонити тамошніх людей, щоб допомогли заснувати новий літературний часопис. Головна користь з тої подорожі була та, що я пізнав людей; щодо часопису, то небагато вийшло добра; кияни згодились дати ледве 500 карбованців на перший рік, та й то по частям. І справді, мені прислане було руб. 300, але до видання часопису не прийшло. Під осінь того року уклепано натовість «згоду» між мною і «Зорею»: я мав узяти на себе її редагування, але стояти під цензурою одвічального редактора. Діло вийшло мертвороджене, тим більше, що мої кореспонденції в „Prawd-i“ і „Kraju“, нецензуровані народовцями, мішали цьому ділу на кожному кроці, і народовці раз-у-раз силувались і на ці кореспонденції наложити свою цензуру. Весною 1886 р. я знов поїхав до Києва і оженився там; восени того ж року народовці відставили мене від «Зорі» за поміщення деяких українських речей (вірш Руданського і рецензія Вільхівського — Бориса Грінченка), котрі їм видались неморальними, хоч речі ті повинні були перейти цензуру редактора Олександра Борковського і хоч я редактору передав був рукописи перед друком. Літом 1887 р. я вступив до редакції „Kurjera lwowsk-ого“, де працюю й досі. Відтепер я почав головну частину своїх робіт поміщувати в польських журналах, галицьких і заграничних».

У ставленні Франка до «Зорі» відіграв не абияку роль Олександр Якович Кониський. Влітку 1884 р. познайомився

з ним Франко особисто, і тоді вони обговорили спільно справу літературного журналу. Але його становище до справи було хитке й тільки гальмувало рішучість Франка. А втім він і сам настроював народовців проти себе такими статтями, як січнева з 1885 р. його стаття в „Kurjer-i lwowsk-ому“ про галицьке українофільство. Тут автор виводив, що страх перед незрозумілими словами, охота одних канонізувати, як пророків, а інших виключувати, як чортів, нарешті, безсмертна брехня — це були хвороби галицького українофільства, на які бачив лік тільки в радикалізмі й раціоналізмі. За статтю народовці викинули Франка поміж себе й заборонили йому являтися в їх товариство. Розбиті надії на «Зорю» спричинили першу поїздку Франка до Києва. Повернувшись звідти, Франко повідомляв 5 березня 1885 р. коротко Драгоманова, що київська громада доручила йому видавати літературно-науково-політичну газету, коли можна, вже від квітня, не дражнячи російської влади, але й не оглядаючись на російську цензуру. Франко виготовив навіть програму літературно-наукового й політичного місячника під назвою «Братство». Планований місячник мав на цілі «вдоволити давнопочувану потребу часопису, котрий, громадячи в собі всі найкращі літературні і наукові сили нашої широкої Русі-України, служив би повним виразом літературно-наукової і суспільної роботи цілого нашого народу, старався би приводити ту роботу в живий зв'язок з такою ж роботою наших ближчих і дальших сусідів на сході і заході Європи, а заразом ставив би собі метою — по всіх частинах і країнах нашої землі будити почуття народної єдності, піднімати общеукраїнське народне самопізнання».

Але Кониський, а крім того Володимир Антонович, з одного боку, й українська молодь Галичини з другого домагалися згоди з народовцями й почали переводити її. До того Франко, фізично ослаблений в тому часі, також почав приходити до переконання, що новий журнал під його редакцією не вдержиться через те, що зустрів би завзяту ворожнечу з боку старших галицьких українофілів, а друге, через те, що ні місцева молодь, ні закордонні українці не були така сила, яка гарантувала б удержання журналу. Тому Франко й опинивсь у «Зорі», що мала підпасти реформі.

Та не тільки не прийшло до якоїсь наглядної реформи «Зорі», але й роль Франка в ній була не завидна. Йому приходилось видержувати битви за найелементарніші речі. Багато повикреслювано навіть із повісті Свидницького «Люборадські», змінювано тексти віршів і новел. Але співпрацюючи з народовцями, Франко одночасно критикував їх у петербурзькому „Краї“ і його критика викликувала незадоволення, гнів і бурю. В своїх непорозуміннях з народовцями Франко старався отримати підтримку в наддніпрянців, головно в киян. До Києва й вибравсь він весною 1886 р.

Нарешті співпраця з народовцями так надоїла Франкові, що наприкінці 1886 р. він носився з планом видавати місячник «Поступ» і навіть надрукував його програму. Редакція «Поступу» бралася теоретично мотивувати свою програму й проводити її практично. Теоретичними основами своєї програми редакція уважала: в політичних справах свободу особи, громади, народності, свободу слова, навчання, друку, зборів, і товариств із запорукою тієї свободи — широкою громадською і крайовою автономією та федеральним устроєм великих держав; у суспільних справах поставлення інтересів простого, робочого народу понад усякі інші, працю освічених людей у поміч цим інтересам і організацію вільних господарських спілок, як запорук проти визискування людської праці; в освітніх справах здобутки й методи сучасної науки з реалізмом у літературі й мистецтві. З «Поступу» не вийшло ніщо. Його програму сконфіскувала поліція, з редакції «Зорі» відправлено Франка навіть без відповідження. Трагізм особистого життя Франка й української суспільності в той момент пробивається з таких слів письменника в його некролозі Остапа Терлецького:

«З початком 1887 р. я, недавно оженившись, лишився зовсім без заробітку і мусив шукати місця при польській газеті, де й вибув десятилітню панщину».

З літа 1887 р. почав працювати Франко «В наймах у сусідів» у „Kurjer-i lwowsk-ому“; тоді це була, згідно з словами Франка, «газетина чесного напрямку, противна шляхетчині і попівщині». З колишніх журнальних планів Франка зродилась «Наукова бібліотека», що перемінилась опісля в Літературно-наукову бібліотеку».

Одна й друга здійснили частину з того, що мало увійти в планований журнал Франка, а дальша частина появилася на світ щойно в Франковому двомісячнику «Життя і слово» в рр. 1894—1897.

Праця в газеті мала лише дати Франкові основу для прожитку. Літературної праці він не думав занехтувати. Навпаки, з 1887 р. маємо його збірничок віршів «З вершин і низин» (тут і надрукована вперше його поема «Панські жарти»). Друге видання вийшло 1893 р., трохи не вчетверо більше; воно було попереджене «Переднім словом», закінченим такими визнаннями:

«Переглядаючи тепер ці віршовані листочки, між котрих так багато перед часом зів'ялого листя, почуваю разом і сум і радість. Двадцять літ життя і праці — може не так пильної, не так свідомої і суцільної, якби треба було, та все таки, смію сказати, подиктованої щирим бажанням загального добра і поступу, щирою любов'ю до рідного народу і рідного краю... Не один широкий розмах наївної думки, не одна блискуча надія, — а які скромні здобутки! Та з другого боку, потішає мене певність, що лід проломаний, що рух наш общенародний так слабкий, несмілий і несвідомий ще перед 20-літами, сьогодні став уже куди-куди не той. Помиляємося не в одному і тут і там, шкутильгаємо і падемо інколи — ще й як погано падемо! — Та все таки сума наших сил більшає, сума здобутого нами здорового й чистого зерна більшає, сума доброго братерського теплого почуття по цей і по той бік більшає. І в тому радісному почуттю я сміло говорю сам собі, що тих двадцять літ, що пройшли між написанням сонета про Котляревського і вірші про мандрівку Біди по Галицькій Русі, хоч і не дали мені того, що я колись зеленим хлопцем марив, та все таки ані для мене ані для мого рідного краю не пройшли марне».

Увесь час Франко, «замість щирої поради і науки, аж надто часто стрічав болючі удари, цинічні насміхи, а найчастіше тупий індеферентизм і грубе незнання».

У своєму збірнику подав автор багато фрагментів і уривків, бо «мов бервена старої, розваленної хати, в котрій не одне пережилося, і перетерпілося», ті уривки нагадали йому не одно таке, без чого і життя може б не життя було, бо як співав про себе Франко:

Кожна пісня моя
Віку мого день,
Протерпів її я,
Не зложив лишень.

У побільшене видання збірника «З вершин і низин» увійшли: «Тюремні сонети» й такі єврейські мелодії: «Асиміляторам», «Заповіт Якова», «Сурка», «У цадика», «З любові», й «По-людськи», написані в часі, коли сидів третій раз в арешті.

«Літом 1889 р., — писав Франко в автобіографічному листі до Драгоманова, — мене знов арештовано враз із росіянами, прибувши в Галичину. Мене держано десять тижнів, але за що, який факт мені закинено, цього я не міг дізнатися і досі не знаю. По десяти тижнях мене випущено. В тюрмі я написав ряд поем з оповідань арештантів, головню євреїв, а також оповідання «До світла» і ряд «тюремних сонетів». Оповідання «До світла» написане у вересні 1889 року і надруковане перший раз в львівській книзі «В поті чола. Образки з життя робучого люду» з 1890 р., як одно з двадцятьох оповідань збірки.

«Передне слово» до збірника оповідань Франка подав М. Драгоманов, а в додатку до нього — автобіографію з листа Франка до себе, закінчену такими словами:

«Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився, або про котрі чув від свідків, малюють образи тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такім розумінню всі вони частки моєї автобіографії».

Своє «передне слово» Драгоманов закінчив так:

«Хай громада побачить, скільки то поту, і навіть кривавого поту потекло з чола самого письменника, поки він узявся малювати поти чола других людей, скільки текло його й тоді, коли він писав свої повісті. . . Та чи ж буде кінець цим потокам і тепер, коли Франка почина вже визнавати і шанувати ширший світ, чужина?.. Коли б то!.. Та навряд!..

Сонце правдивої науки безпремінно зійде і над нашою країною, але покищо та роса туманів, що назбирались на нашому небі од віків, не щеза одразу, а навіть при-

бира собі нові форми та все таки виїда очі тим робітникам, що її обметають, щоб легше було сонцевому світові дійти до поля, де ще заховались живі зерна й парослі... Тим більше подякують колись оживші люди таким робітникам... Нехай ця надія піддержить їх в їх важкій праці!».

На виховання поступового молодого покоління діяв Франко не тільки своїми творами: публіцистичними статтями, поезіями, оповіданнями тощо, але й своїми особистими зв'язками з молоддю. Від перших університетських років Франка сходились в його помешканні гуртки молоді, яку він учив, якій він радив, що, як і в якому порядку читати і студіювати, яку він зокрема заохочував до природничих, суспільних і економічних наук. Він радо дозволяв гостям користуватися своєю власною багатою бібліотекою. Над прочитаним велись дискусії. Зокрема гарячі дискусії були над питанням суспільного завтра. Франко брав також живу участь у самоосвітньому русі університетської молоді, робітничих організацій тощо. Так творив елементи під майбутню партію. Зокрема бо думав безупинно про створення прогресивної партії, виходячи з того становища, що партія швидше збереться коло діла, а не коло голої програми. І так, у грудні 1889 р. він переконав товаришів, що треба видавати двотижневик «Народ». З молоді, що згуртувалась для співробітництва в «Народі», й вийшла українська радикальна партія, для заснування якої скликано з'їзд на початку жовтня 1890 р. Атракційну силу радикальної преси творили саме писання Франка, що й усним словом, головню беручи дуже живу участь у радикальних вічах, зробив дуже багато для справи радикальної партії, піднесення соціальної свідомості селян і активізації української громадської думки.

Таке політичне минуле не припало до вподоби польським верховодам краю, а його атеїзм митрополитові Сильвестрові Сембратовичеві на святоюрській горі. І от 1894 р. помер професор української мови й літератури в Львівському університеті Омелян Огоновський. Франкові, на підставі його дотогочасних праць на ниві української історії літератури, слід було зайняти осиротілу кафедру в університеті. Проте, не зважаючи на те, що Франкову дисертацію по прочитанні вступної лекції про «Наймичку» Т. Шев-

ченка філософічний відділ Львівського університету прийняв з найбільшою похвалою, австрійське міністерство не затвердило її. Причиною цього були свідоцтво львівського намісника про неблагодійність Франка, вплив святоюрського митрополита і провідників т. зв. новоеристів, себто групи українських кар'єровичів, що зробила польсько-українську «угоду» чи навіть «згоду» з польськими поміщиками. Під враженням провалу своєї доцентури 1895 р. Франко написав сповідь: „Niесо о samym sob'ie“ («Дещо про самого себе»), як передмову до приготовленої в польській мові збірки оповідань Франка п. з. „Obrazki galicyjskie“. Зарахувавши себе тут до тих робітників, які допомагають ставити будинок цивілізації, але прізвища яких не виписуються на причілку будинку, Франко писав:

«Як один із тих робітників, що докладають цеглу по цеглі до тієї будови, ніколи не відчував я живіше цього свого характеру ніж у хвилині, коли з обов'язку чемності маю представитись польській публіці, якій подаю до рук збірку своїх новелістичних образків. Що маю їй сказати про себе? Що я вродився? Га, цей неособливий випадок притрапивсь кожному з нас, шановні читачі! Що я трохи вчився? Що я любив, страждав? Ачейже й фарисеї роблять те саме, говорячи словами святого письма. А поза тим немає нічого гідного уваги в моєму житті, крім тієї сверблячки до писання, крім нахилу обсервувати людське життя в його найрізномірніших виявах, крім тієї ніколи й нічим не заспокоєної гарячки, яка змушує мене перейматися стражданнями й радощами, думками та мріями інших людей. Але й ці всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене: це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Was ist denn an dem ganzen Wicht
Originell zu nennen?

(Що ж можна назвати оригінальним у наскрізь бідолашньої людини?).

На це Гетеве питання відповідаю хіба те, що я русин, ...що мій батько був звичайний селянин і робив панщину — не жодному дідичеві, а цісарсько-королівській камері; — не вмів ані читати ані писати, та не зважаючи на те, був світлою людиною й віддав мене, слабовиту і до селянської праці нездатну дитину, до школи. Вихід спід селянської стріхи на ширшу публічну арену це у нас досі над-

звичайно рідка річ. Уроджений 1856 р. в Нагуєвичях, Дрогобицького повіту, ходив я протягом двох років до сільської школи в Ясениці Сільній, потім до т. зв. нормальної школи о. о. василіян у Дрогобичі, а опісля там само до гімназії. Склавши іспит зрілості, я ходив на університет у Львові, але мої студії перервав соціалістичний процес 1877—78 р., до якого, бозна чому, вмішано мене, ба навіть засуджено на 6-тижневий арешт (по 8 місяцях слідчої тюрми) за приналежність до таємного товариства, до якого дійсно я ніколи не належав і якого, наскільки знаю, ніколи не було. Це одна з небагатьох оригінальних рисів у моєму житті, бо подібне не кожному притрапиться.

Дальший опис мого життя може заступити бібліографічний список моїх праць, але його залишаю Естрайхерам 20 стол., коли взагалі котрому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що творять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу тільки коротко, що відтоді ще пару разів арештовано мене й завжди випускано без розправи; що не зважаючи на це, я скінчив університет і навіть, на великий гнів деяких моїх ближчих братів-русинів, відважився здати з відзначенням докторат із славістики у Відні й габілітуватись на виклади української літератури в Львівському університеті. Об'єднаній коаліції урядових сфер із інкамерованими русинами вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким без сумніву були б стали мої лекції. «Бійтесь бога, як можна цю людину пустити на університет! Подивіться тільки, в якому сурдуті вона ходить!» Так скваліфікував мою кандидатуру брат-русин — той самий, який за свою патріотичну працю для добра Русі й Австрії побирав шість чи сім платень (тут Франко робив натяк на парламентарного депутата Олександра Барвінського. М. В.). Очевидно, перед таким аргументом моя кандидатура на приватного доцента мусила впасти, а мотив „polit:sches Vorleben“ (політичне минуле) тільки чемніше прикривав справжню причину. Одначе не хочу обвинувачувати. З гіркістю привик я робити таке саме, що о. Бодуен, який, коли його вдарено в лице, сказав: «Це для мене, пане, а що ж для дітей?» Очевидно, для дітей, в даному разі для суспільності, треба чогось іншого. Отже замість біографічних деталей декілька признань».

Далі йшли терпкі слова Франка на адресу української інтелігенції Наддністрянщини.

«Признаюсь ще до більшого гріха: навіть нашої Русі не люблю так, і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоб твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре знаю її, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства й волі, щоб я не мав почувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього громадського духа, справжньої посвяти, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному ступні треба б хіба плакати над нею.

«Коли, не зважаючи на це, почуваюсь русином, і по змозі й силі своїй працюю для Русі, то, як бачиш, шановний читачу, зовсім не з причини сентиментальної натури. До цього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, вигодуваний чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваюсь до обов'язку панщиною цілого життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видко світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій український патріотизм то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, вложене долею на мої плечі. Я можу здригатись, можу стиха проклинати долю, що вложила мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І коли що полегшує мені двигати це ярмо, так це те, що бачу, як український народ, хоч він гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі століття, хоч і сьогодні бідний, недолугий і непорадний, але все таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості, й до них шукає шляхів. Отже варто працювати для цього народу і жодна чесна праця не піде на марне.

Говорили про мене, що не навиджу польську шляхту. Якщо до польської шляхти зарахувати Ожешкову і Конопніцьку, Пруса й Ленартовича, Остою й Карловича, — то така думка про мене буде зовсім несправедлива, бо цю справжню польську шляхту, цю еліту польського народу ціню і люблю, як люблю всіх благородних людей власного

й кожного іншого народу. Що таким самим почуттям не обгортаю того чи іншого галицького шляхтича або й навіть більшої їх частини, то, певно, з причин зовсім окремої натури від тих, які велять мені любити перших. Якщо серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні винятки, не занедбаю ударити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Українська приповідка каже: не робися солодким, бо тебе злижуть; не робися кислим, бо тебе оплюють. А в таких оповіданнях про себе самого немає нічого легшого ніж упасти в одну або іншу крайність. Відчуваю, що й так уже сказав я не одно таке, за що дістануться мені удари з різних боків, але хай буде й так! Того, що я сказав, — не візьму назад і закінчу українською приповідкою: «Добре так моїй жінці, хай мене б'ють».

Габілітаційна лекція Франка про Шевченкову «Наймичку» відбулась 22 березня 1895 р. Ця пригадка дозволяє також у вірші з кінця травня того року під назвою «Три долі» бачити рефлексію провалу Франкової доцентури. З таємної безодні небуття летить покликана до життя маленька іскорка, людська душа, й у половині шляху зустрічають її три долі. Одна з них дала їй яскравий талант із живим розумом і палким зором, друга багатий скарб чуття, невпинне бажання правди й вільного життя, многоплідну уяву й гаряче горде серце. Але третя доля, зловна старуха, вчинила так, що пишні дарунки перших двох стали чимсь гіршим від тяжкої муки й кари. Українське походження й селянський рід загребли стрічну душу в муравлище клопотів, не дали їй власникові добратися до тієї течії, яка:

«Його б заплоднила на зріст,
Йому дала би власний зміст,
Ярку створила б індивідуальність,
Дала би форм, думок оригінальність».

Того ж 1895 р. кандидував Франко на депутата до державної ради при додатковому виборі з округи Перемишль — Мостиська — Добромиль і перепав наслідком довгого ланцюга гвалтів при виборах. З таких саме причин перепала його кандидатура 1897 р. з четвертої курії на округу Перемишль—Мостиська—Добромиль і з п'ятої курії на ок-

ругу Перемишль — Мостиська — Рудки — Самбір — Дрогобич — Підбуж та 1898 р., при додаткових виборах до державної ради, з округи Тернопіль — Збараж — Скалат. Баденівські вибори з 1897 р. були криваві й відновили в голові Франка тему, якою він цікавився від гімназійної лавки, тему про валенродизм у поетичній творчості Адама Міцкевича. В 136 номері віденського тижневика „Die Zeit“ 8 травня 1897 р. появилась його стаття „Ein Dichter des Verrates“ (Поет зради), закінчена такими словами:

«Ми розглянули майже всю поезію Міцкевича і сподіваємося, що ми дали досить доказів на те, що зрада в своїх найрізномірніших формах творила головну тему майже всіх його поезій, що ця зрада — і це найхарактерніше — малюється тут не як низька хиба, як заперечення етичного почуття, але дуже часто як щось героїське, а деколи навіть як щось ідеальне, подиктоване найвищим патріотизмом. Сумний, мабуть, був час, коли геніального поета зіпхали на такі манівці; але сумно стоїть справа і з нацією, яка без застереження вважає такого поета за свого найвищого національного героя і пророка та годує щораз нові покоління отруйними творами його духа».

Психологічні мотиви, що спонукали автора написати повищу статтю, вияснив сам Франко, коли по революційних починах 1905 р. на адрес української наддніпрянської інтелігенції залунали з польських кругів заклики до польсько-української згоди понад голови наддністрянців. Щоб остерегти київських українців, надрукував Франко в першій книзі «Літературно-наукового вісника» за 1906 р. статтю «Русько-польська згода і українсько-польське братання». Поклик до згоди збудив у нього сильнішу реакцію ніж у кого іншого. До того Франко мав «право забирати голос у цій справі, як одинокий може українець, що, не зрікшися свого характеру і своїх національних поглядів, працював серед поляків і пройшов, значить, практичну школу того, до чого теоретично закликували поляки».

«І чим скінчилася моя практика? — питався Франко. Певно кожному галичанинові звісний той факт, той скандал, яким вона скінчилася — скандал, зрештою, далеко менше мій, далеко більше галицько-польської суспільності і преси.

Я не хочу розбирати ані оцінювати його, хоча признаюся, що і досі не жалую свого кроку, як не жалую нічого, що було логічним впливом фактів, сильніших від мене. Та, власне, ті факти, що примусили мене бризнути польській суспільності в очі різким докором, певно, мало кому відомі. Найтяжчий, найстрашніший із них, що захопив мене особисто до глибини душі, захопив, як грім, як нагла хвороба, це були криваві вибори 1897 р. Не будши русином і не живши тоді серед руської суспільності, ніхто не може мати поняття про враження, яке робили тодішні події. Вся перверсія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого народу, погорда до закона і законності у галицько-польських верховодів виринула тоді наверх, як олива на воду. Пригадую лиш один факт, — не дуже голосний, але характеристичний. Міністр внутрішніх справ Казімір Бадені, їдучи до Відня з інспекції львівського намісництва, де видав докладні вказівки для переведення виборів, зупинився на пару день у Кракові і там на якимсь панському зібранню виголосив промову, в якій з цинізмом, гідним фігурувати в історії польсько-руських відносин, заявив із натиском: «wybory w Galicji odbywają się całkiem legalnie!». І це в ту саму пору, коли біля моїх вікон у Львові день-у-день водили десятки закованих і скатованих селян (русинів і поляків), яких тягнуто до в'язниці за вбивство виборчого комісара, коли до мене хорого, немічного і розбитого, день-у-день і ніч-у-ніч надбігали розполохані «легальністю» виборів міщани та селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з мостиського, то з перемиського, то з бозна яких інших повітів, благаючи поради й, бодай, захисту, переночувати їх та прогодувати кілька день, поки минуть страховища легальних виборів. Слова міністра графа Бадені розтелеграфовано скрізь по світі, і заграничні газети не хотіли приймати дописів про галицькі вибори, заслоняючись тим, що прецінь ексцеленція граф Бадені запевнив торжественно, що вибори відбуваються легально. А львівська прокуратура конфіскувала статті про вибори та дописи з провінції про вбивства, каліцтва та масові арештування, знов таки на тій підставі, що екс. граф Бадені заявив, що вибори відбуваються а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може бути брехнею.

«Та не досить того: в ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп, близьких і дорогих мені серед польської суспільності; я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над реалізацією якого я працював, і в хвилині розпуки я кинув каменем у прірву і усунувся набік, покинув назавсіді експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові. Одно лише додам іще: як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависті до польської народності, — до того, що вона має гарного, високого, широго та справді людяного».

Стаття Франка про Міцкевича викликала серед поляків хвилю обурення. В усій польській пресі посипались на нього безконечні лайки. Його усунули з редакції „Kujęga lwowskiego“ й він лишився без усяких засобів до життя. Як подіяло все те на Франка, вказує не тільки його стаття про польсько-українську згоду, але й вчасніша від неї псема «Похорон». До того саме 1897 р. вийшла з друку згадувана вище польська книжечка з його сповіддю. Народоовецький табір затирав руки з тієї причини, вважаючи, що такою сповіддю Франко нарешті вбив себе морально. В «Ділі» появилась стаття «Смутна поява», анонімний автор якої (себто Юліян Романчук) звільняв Франка від тяжких і прикрих для нього обов'язків супроти свого народу, ще раз елімінуючи його споміж української суспільності. Тодішні настрої Франка відбилися у низці його поезій, виданих 1898 р. у книжці «Мій Ізмарагд», передмова до якої датована 15 листопада 1897 р. Тут автор признався, що в останньому часі тяжка слабість, яка зробила його на пару місяців нездатним до іншої праці, дала йому змогу понаписувати найбільшу частину надрукованих в «Моєму Ізмарагді» поезій. У вірші «Україна мовить» вона просить автора, щоб він менше тлакав, бо сам подався на тернистий шлях життя, тим більше, що вона гола та вбога. А втім продовжує вона:

«І що тобі за кривда сталась?
Що підняли на тебе галас?
«Не любить Русі він ні раз».
Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотчину зграю
Й ціну її любовних фраз.

Що проживеш весь вік убого?
Значить, не вкрав ніщо в нікого,
А чесно працював на хліб.
Та й те подумай ще, будь ласка:
Твойого я, найкраща частка,
З тобою враз не ляже в гріб».

Це відповідь України на слова поета, звернені до неї з проханням не лаяти його за те, що його злиденне життя не дало їй того, чого могла ждати від нього. Хоч він із запалом пішов до бою, але мороз не дав розвитись його листкам, його квітки побила люта буря.

«Не довелось героїським боем битися,
Ламаться звільна мусив, ржою вкритися».

В одному вірші нарікає, що праці мало, що облогом лежить широкий лан,

«А кільки нас всю силу спрацювало,
Щоб жить, без дяки, в каторзі чужій!»

як прожив Франко десять років. Упадаючи під важким ярмом батьківщини й допиваючи з її руки затроєний пугар, поет звертався до рідного краю словами:

«Благословлю тебе! Чи ждять тобі ще треба
Поваги й блиску від будучини,
Чи ні, — одного лиш тобі бажаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпшії сини.
Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало й на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючєє насіння
Щє при життю обкидувано їх»

Є тут і дуже дотепна відповідь авторові статті в «Ділі»:

«Ти, брате, любиш Русь, я ж не люблю, сарака.
Ти, брате, патріот, а я собі собака.
Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала, —
Я ж гавкаю раз-враз, щоби вона не спала.
Ти, брате, любиш Русь, як любиш добре пиво, —
Я ж не люблю, як жнець не любить спеки в жниво.
Ти, брате, любиш Русь, за те, що гарно вбрана, —
Я ж не люблю, як раб не любить свого пана.

Бо твоїй патріотизм — празнична одежина,
А мій то труд тяжкий, гарячка невдержима.
Ти любиш в ній князів, гетьмання, панування, —
Мене ж болить її відвічне страждання.
Ти любиш Русь, за те тобі і честь і шана, —
У мене ж тая Русь кривава в серці рана.
Ти, брате, любиш Русь, як дім, воли, корови,
Я ж не люблю її з надмірної любові»

А що Василь Щурат закинув Франкові в «Зорі» декадентизм, то здивований цим закидом Франко відповів, між іншим і йому:

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий льох,
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

IV.

На 1898 р. припало 25-річчя літературної діяльності Івана Яковича. З ініціативи молоді, між якою завжди мав Франко багато прихильників, відсвятковано ювілей його 25-літньої літературної діяльності. Видано 8- аркушеву роботу М. Павлика «Спис творів Івана Франка за перше 25 - ліття його літературної діяльності 1874—1898», альманах «Привіт д-ру І. Франку», збірку нот до його віршів й уладжено академією в його честь.

Від імені ювілейного комітету урочисті збори відкрив Володимир Гнатюк, що, вказавши на різнорідність праці ювілята серед найтяжчих обставин, розповів, як молода генерація брала зразки з творів Франка, словом, такою людиною може гордитись найкультурніша нація.

Депутат — селянин Степан Новаковський підкреслив, що Франко перший приліг цілою душею до селян.

«Всю свою працю, все своє життя він віддав для селян, а найтяжчі удари не відвели його від боротьби за правду, за добро та волю».

«Іван Франко, — промовила Наталя Кобринська, — це талант, що становить епоху у нашому культурно - літературному розвитку... Талант Франка це не торбан з кількома струнами, лише інструмент, достроений до загальносвітової оркестри. Сміло можна сказати, що реалістичний період

і в багатших літературах, як у польській та німецькій, не найшов такого гідного заступника, як наша має в Івані Франку».

Представник студентства Гриць Гарматій ствердив, що Франко був для молоді 80 і 90 - х років ХІХ століття тим, чим був Шевченко для молоді 50 і 60 рр.

Михайло Павлик дякував Франкові від радикальної партії за те, що не погордив найдорожчим скарбом українських народних мас — їх мовою, простою мовою українських народних пісень і оповідань, а, навпаки, поклав її в основу на літературній ниві й показав своїми власними писаннями, що ця мова спосібна до найкращих творів мистецтва й науки. Що більше, силою свого таланту, Франко всилував чужих людей культурніших націй вшанувати її перекладами його праці на свої літературні мови. Далі Павлик підніс, що Франко «один з найперших у нас інтелігентних людей полюбив наших простих робітних людей, як рідних братів, порозумів їх гірке життя, і голосно, на весь світ» промовив в обороні їх прав, а хоч перетерпів і далі терпить «ціле пекло і від чужих і від своїх «інтелігентних» людей», ніколи не покидав говорити й робити своє для підвищення наших народних мас. Найбільше славив Павлик Франка за те, що він, не зважаючи ні на що, вірно стояв під прапором радикальної партії, як провідник і zarazом найпильніший та найдібніший її робітник. «Якби яка інша, навіть висококультурна нація, або хоть певна її партія, — продовжував Павлик, — мала серед себе такого високоідейного, такого всесторонньо освіченого чоловіка, такого здібного і багатоспроможного письменника та невсипущого робітника, — вона з повним правом гордилась би тобою, і славила б тебе на весь світ, і ти й особисто стояв би не так, як стоїш тепер».

Франко подякував молоді за свято, приявним на ньому, товаришам праці й переконань, промовцям, нарешті й своїм противникам, наскільки вони боролись із ним чесною зброєю. Франко порівняв себе з пекарем, що протягом двадцяти п'яти років пік хліб для щоденного вжитку. Стоячи на тому, що народний розвиток має бути міцною стіною, він порівняв себе з муляром, що кладе в стіну не тільки самі гранітові квадрати, але, як випаде, і труск і обломки й додає до

них цементу. Заповняючи діри та шпари, Франко в кожному часі дбав про те, щоб відповісти потребам хвилини й заспокоїти злобу дня.

«Я знаю, — говорив Франко, — що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені це байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей. Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почуваю себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові! Вихований у твердій школі, я від малку засвоїв собі дві заповіді: перша, — то було власне почуття того обов'язку, а друга, — то потреба ненастанної праці. Я бачив від малечку, що нашому селянинові ніщо не приходить без важкої праці, пізніше я пізнав, що й нам усім, яко нації, ніщо не прийде задаремно, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям. Головну вагу клав я завжди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі і національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного зайняття до іншого. Це було, власне, впливом мого бажання. — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жоднім такому питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши щонебудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавились тим і розуміли це. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукували мене кидатись на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилась моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені, яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духовного життя і громадили матеріал обте-саний, бодай, з грубого. Фундаменти все так будуються, а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може зчасом здвигнутися пишне, сміле склепіння».

Ювілейний рік Франка це перший рік видання місячника під назвою «Літературно - науковий вісник», редакційна і коректорська робота якого спала головно на Франка, даючи йому мінімум утримання. Щоб дати ширшу підставу для згаданого місячника, зліквідувалися наприкінці 1897 р. два журнали: двотижневик «Зоря», де Франко друкував поезії, оповідання, між іншим заокруглені уривки з недокінченої повісті «Не спитавши броду» й драму «Украдене щастя», й «Життя і слово», де друкувалась, між іншим, повість «Основи суспільності» й почала друкуватись повість «Для домашнього огнища», що вийшла окремою книжкою. На сторінках «Літературно-наукового вісника» надрукував Франко довжелезну низку своїх творів: поезій, оповідань, повістей («Перехресні стежки», «Великий шум»), журналістичних і наукових статей, заміток і рецензій. На той час припадають два нові збірнички його поезій: «Із днів журби» з 1900 р. й „*Semper tiro*“ з 1906 р., а 1905 р. вийшла його голосна поема «Мойсей». В усіх трьох книжечках, як в 1896 р. виданій «ліричній драмі» «Зів'яле листя» і в «Моему Ізмарагді», заблистів Франко - лірик. Але лірика Франка не позбавлена суспільних тонів. Навпаки, у збірнику «Із днів журби» маємо підкреслення значення суспільної праці:

Суспільна праця довга, утяжлива,
Зате ж плідна, та головно — вона
Одна лиш може заповнить без дива
Життя людини, бо вона одна
Всіх сил, всіх дум, чуття, стремлінь людини
Жадає, їх вичерпує до дна.
Вона одна бере нам все щоднини
І все дає, бо в'яже нас тісніше
З людьми, як діти спільної родини.

Сумом віє із рядків збірки «Із днів журби». Поет поборов себе, з корінням вирвав з серця усі ілюзії, усі грішні почуття, усі надії, що колись йому вільніше ще дихнеться, що доля всміхнеться йому. Запряжений у життєву тачку, мов той похилий наймит, мусив тягти її. А який вислід?

Куди не глянь, усюди браки й діри.
Робив без віддиху, а зроблено так мало
І інших загривав, аж на кінці не стало
У власнім серці запалу, ні віри.

із свого життя виніс поет одно чуття, що він не був щасливий у ньому:

Багато праці і турбот і скрут,
Та не було вдоволення, утіхи,
Мов віл в ярмі, я чув на собі прут
І тяг — чужого скарбу повні міхи.

З збірничка поезій „Semper tigo“ дозволяю собі навести тут невеличкий вірш «Моєму читачеві» в цілості, бо тут розкрив поет може, найбільшу рану свого життя, свою духовну самотність, своє духовне сирітство, що не менше ніж Шевченка мучило Франка. Ось згаданий вірш:

Мій друже, що в нічну годину тиху
Оці рядки очима пробігаєш,
І в них народному заради лиху
Чи власним болям полегші шукаєш, —
Коли тобі хоч при одному слові
Живіше в грудях серце затріпоче,
В душі озветься щось, немов луна в діброві,
В очах вогонь сльозу згасить захоче, —
Благословлю тебе, щоб аж до скону твого
Доніс ти серце чисте й щиру душу,
І щоб ти не зазнав сирітства духового,
В якому я свій вік коротать мушу.

Саме головню Іванові Франкові завдячує «Літературно-науковий вісник» свій європейський рівень; писання Франка були окрасою в ньому аж до часу його перенесення до Києва 1907 р. В тому самому часі він зайняв найпередовіше місце між авторами видань Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, як щодо широкопорівняльного способу трактувати дану тему, так і щодо глибини й оригінальності думок. При кінці 1894 р. він предложив згаданому товариству план видання українського легендарія, себто якнайповнішого збірника апокрифів і легенд із українських рукописів. Над виконанням плану працював Іван Якович майже до самої смерті і вислідом його праці були 5 томів «Апокрифів і легенд з українських рукописів», виданих як «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» т. т. I—IV і VІ; вступні статті Франка до перших чотирьох томів і дають свідоцтво повного опанування матеріалу з даного поля і вносять багато

нового в дотогочасні стадії дослідів. Як рівновартий відповідник апокрифам і легендам Франка з поля фольклору треба поставити його три томи «Галицько-руських народних приповідок» у шістьох випусках, себто 10, 16, 23, 24, 27 і 28 т. «Етнографічного збірника». Довгі роки ні один том «Записок Наукового товариства ім. Шевченка у Львові» не обійшовся без наукової праці, статтейки, замітки чи рецензії Франка. І так на сторінках «Записок» появились дві широкі праці із історії християнської легенди та її відгомонів в українській літературі під назвою «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський роман і його літературна історія» й «Св. Климент у Корсуні. Причини до історії староруської легенди». Третя велика робота Франка, надрукована на сторінках «Записок» і окремо, це «Студії над українськими народними піснями»; автор поставив своїм завданням переглянути, доповнити й поглибити дослід історичної поезії українського народу в голосній книзі В. Б. Антоновича й М. П. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа». З довгої низки інших праць Франка згадаю такі як: «Слово о Лазареві воскресенії», «Слово про збурення пекла», «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.», «До історії українського вертепу», «Козак. Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625», «Писання Котляревського в Галичині», «Хмельниччина 1648 — 1649 рр. у сучасних віршах», «Пісня про правду і неправду», «Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII віків», «Король балагулів» і т. д. і т. д. Ще поки Франко зблизився до «Наукового товариства ім. Шевченка», він мав за собою низку наукових праць, як надруковані у Львові «Наші коляди», «Перебендя Т. Г. Шевченка», «Іван Вишенський і його твори» або на сторінках «Киевской старины», «Галицко-русский Savori vivot», «Иосиф Шумлянський, последний православный епископ львовский, и его Метрика», «Мистерия страстей Христовых» тощо. Критикуючи історію української літератури пера Омеляна Огоновського (між іншим із такої критики виплила Франкова „Charakterystyka literatury ruskiej“ XVI—XVII в.в. у „Kwartalniku historycznym“), «Франко дав пару спроб власних синтез історії української літератури, як ось його стаття

«Южнорусская литература в энциклопедії Брокгауз-Ефрона, або блискучий нарис новішої української літератури, друкований на сторінках «Літературно-наукового вісника» й виданий окремо під зміненим заголовком «Молода Україна». Зате його «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» це сухий перелік фактів, написаний в часі важкої хвороби Франка, яка зазначилась уже на таких його творах, як «Великий шум», і спричинила велике спустошення в таланті письменника.

Неначе про себе сказав поет у вірші „Ex nihilo“:

...Скорбна доля наша,
Людей, що прокладають новий шлях
Будучини, відвічні скали ломлять,
Обалюють відвічні забори.
Вони, звичайно, як Самсон той, гинуть
В момент перемоги, і не бачуть навіть
Перемоги тої.

Але серед таких обставин маємо в самому життєписі поета чарівну поему творчості і праці на службі трудового народу. Цей син селянина-коваля кував кращу долю свого пролетаризованого трудового народу протягом усього свого життя, серед прерізних перешкод, переслідувань і клопотів за щоденний хліб і засоби для своєї творчості. Як політичний, суспільний і культурний діяч, як журналіст, як редактор, як поет, белетрист, повістяр, драматург, учений, критик і перекладач щодо кількості праці Франко не перевищений ніким серед українців і був зразком невсипущої праці аж до кінця життя — 28 травня 1916 р.

Протягом свого повного труду життя, Іван Якович мав особисті, або листовні зв'язки не тільки майже з усіма українськими діячами, письменниками і ученими, але також і з багатьма найкращими представниками російської та взагалі європейської науки й літератури на споріднених ділянках зайняття. Він сам писав свої твори не тільки українською, але і російською, польською і німецькою мовами. Далеко довші низка мов, на які перекладені різні його твори. Можна багато сперечатись на тему, де найбільша сила Франка: в журналістиці, літературній критиці, поезії, оповіданнях чи наукових творах. Одно певно, що для вироблення української мови в літературну й наукову він зро-

быв так багато, що саме до нього можна віднести його слова:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і вогнем любові,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

В творчості Франка дуже тісно сплітаються з собою його журналістичні, літературні й наукові інтереси, часто продиктовані таким і не іншим перебігом його життя. Свою тверду віру в перемогу робітничого класу поєднав він із неменш твердою вірою в те, що сьогодні творить дійсність.

Свою віру-надію висловив поет у пролозі до «Мойсея», де він ось із якими словами звертається до України:

Та прийде час, і ти вогнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Редактор М. Пархоменко.

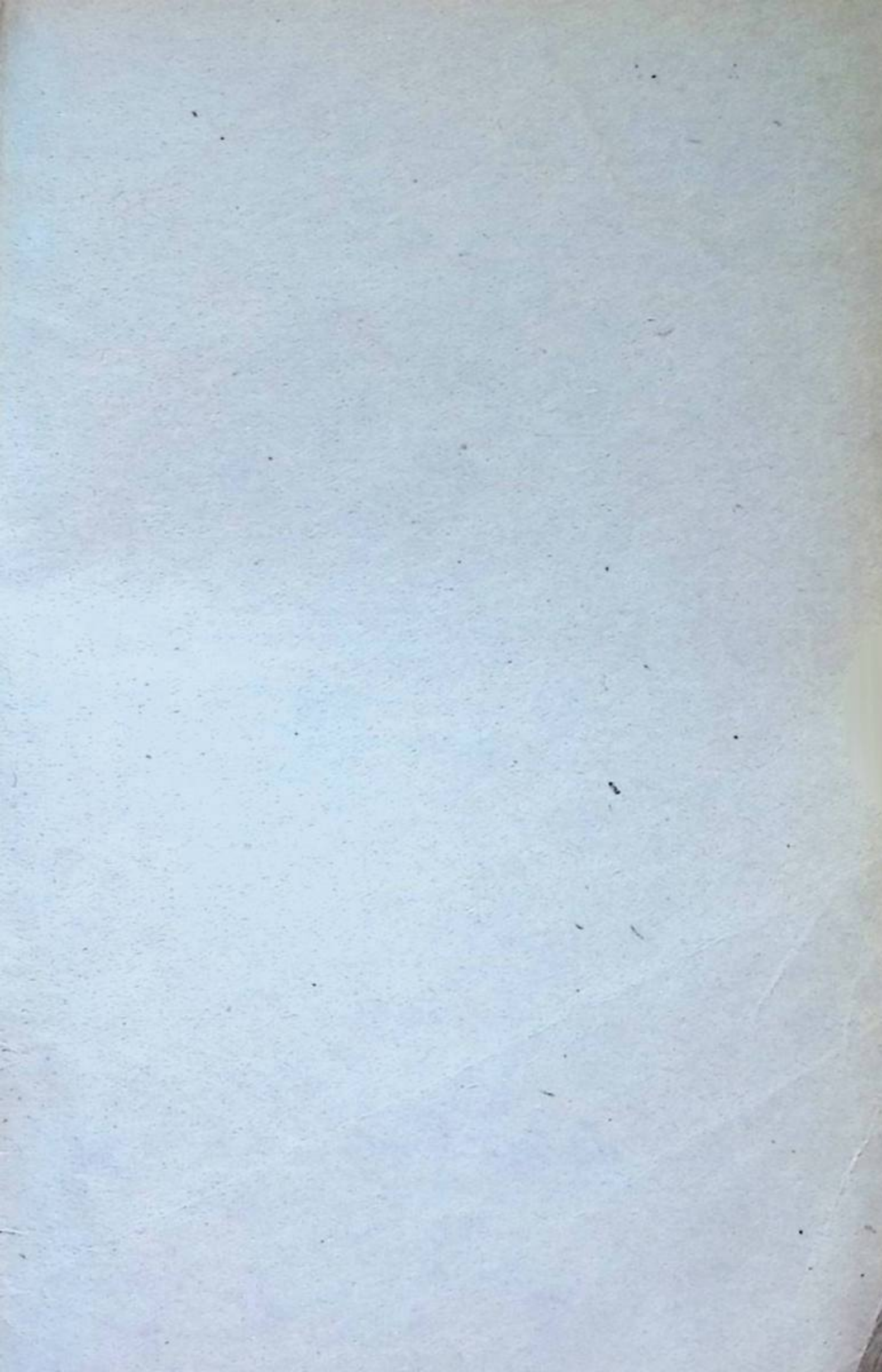
Обкладинка художника Д. Гринця.

Акад. М. С. Возняк. Титан труда (на украинском языке).

БГ. 01542. Зам. 655. Друк. арк, 5⁷/₈, автор. арк., 6. Підписано
до друку 16 вересня 1946 р. Тираж 10.000.

Львів, вул. Спартака, 4. 2-га обласна друкарня управління
в справах поліграфії та видавництв.

Ціна 6 крб.